

Abdürreşid İbrahim'de Kalkınma Stratejisi Olarak Japon Modeli

Kübra Ayşe Aydın¹

Özet

Bu çalışmada Rusyalı Müslüman Türklerden olan Abdürreşid İbrahim'in Doğu Asya ülkelerine yaptığı ziyarete yönelik notlarına yer verdiği seyahatnamesinde, kendisinde oluşan Japon imgesi ve Japonya'nın kalkınma sürecinin rol-model olarak Türk-İslâm dünyasına sunulması işlenecektir. Abdürreşid İbrahim seyahat sonrası İstanbul başta olmak üzere verdiği konferanslarda ve İslâmcı ve milliyetçi karakterli *Sırat-ı Müstakim* gibi çeşitli dergilerde yayımlanan yazılarında kalkınma projesinde kültürel sermayenin önemini vurgularken, Japonya'yı geleneksel özelliklerini kaybetmeden iktisaden kalkınmış bir Batı-Avrupalı ülke görünümünde sunar. Abdürreşid İbrahim, Japon imgesinin Osmanlı kamuoyunda yerleşmesinde önemli bir rol oynarken, Batı'nın emperyalizmine karşı Türk-İslâm dünyasını Japonya öncülüğünde kalkınmaya davet eder. Japonya'nın o dönemde izlediği İslâm ülkelerine yönelik emperyalizmini içeren resmî dış politikasıyla uyumlu bir şekilde Japonya'daki İslâm misyonerliği faaliyetleri desteklenen Abdürreşid İbrahim, Türk ve İslâm dünyasının kurtuluşunun Japon kalkınma modelini uygulaması ile mümkün olduğuna yönelik kuvvetli bir inanç besler. Bu bağlamda özellikle Japonya'nın Batı Avrupalı bir ülke gibi modern bir görünüm sunan gündelik yaşamına yönelik gözlemlerini İstanbul başta olmak üzere, Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinde ve Avrupa'da Müslümanlara yönelik verdiği konferanslarda dile getirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Japonya, Kalkınma, Modernleşme, Örnek alma, Abdürreşid İbrahim

Jel Kodları: B15, F02, F1

The Japanese Model as a Development Strategy in Abdürreşid İbrahim

Abstract

This study examines the image of Japan and the presentation of Japan's development process to the Turkish-Islamic world as a role-model in a travelogue by Abdürreşid İbrahim, a Russian Muslim Turk, in which he included his notes on his visit to Eastern Asian countries. He emphasizes the importance of cultural capital in the development project in his conferences in Istanbul and in his articles published in various Islamist and nationalist journals, while presenting Japan as a Western-European country that has developed economically without losing its traditional characteristics. He played an important role in establishing the image of Japan in the Ottoman public opinion, inviting the Turkish-Islamic world to develop under the leadership of Japan against the imperialism of the West. Abdürreşid İbrahim, whose Islamic missionary activities in Japan were supported in line with Japan's official foreign policy of imperialism towards Islamic countries at the time, believed that the Turkish and Islamic world's salvation was possible by applying the Japanese development model. In this context, Abdürreşid İbrahim expressed his observations about Japan's daily life, presenting a modern appearance like a Western European country, in his lectures to Muslims in various parts of the Ottoman Empire, especially in Istanbul, and in Europe.

Keywords: Japan, Development, Modernization, Modeling, Abdürreşid İbrahim

Jel Codes: B15, F02, F1

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Çalışma Etik kurul kararı gerektirmemektedir.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

K. A. A. araştırmanın tasarımına ve uygulanmasına, sonuçların analizine ve metnin yazılmasına tek başına katkıda bulunmuştur. Yazarın makaleye katkısı % 100'dür

Çıkar Beyanı

Çalışmada yazar ve üçüncü taraflar açısından çıkar ilişkisi/çatışması yoktur.

¹ Marmara Üniversitesi, İktisat Tarihi Doktora Programı, İstanbul/Türkiye, karay8788@gmail.com, ORCID ID: 0009-0005-2633-4572

1. Giriş

Osmanlı Devleti ve Japonya tarihsel, toplumsal, coğrafi, siyasî ve iktisadî koşulları açısından birbirinden oldukça farklı iki ülke idi. Osmanlılar 1860'larda kıtalara yayılan büyük bir imparatorluğun merkezi iken, Japonya toprak genişliği açısından Osmanlı Devleti'ne nazaran daha küçük bir alanda egemenlik süren yarı merkezî bir devlettir. Osmanlı Devleti etnik ve dinî açıdan çeşitliliğe, Japonya ise homojen bir yapıya sahipti. Osmanlılar, Avrupa ile asırlar süren siyasî ve ticarî ilişkiler içerisinde iken, Japonya, on altıncı yüzyıldan Meiji Restorasyonu olarak adlandırılan 1868'e kadar dış dünya ile tercihe dayalı bazı istisnâî durumlar dışında tüm ilişkilerini durdurmuştu. Fakat bu farklılaşmaya rağmen göze çarpan bazı benzerlikler iki ülkeyi birbirine yaklaştırmıştı. Her iki ülke de Doğu Asya kökenliydi. Hem Japonya hem de Osmanlılar Batı ile eşitsiz antlaşmalar imzalamak zorunda kalmışlardı. Osmanlılar eski ihtişamlarını geri kazanmak, Japonya ise imzalamak zorunda kaldığı bu eşitsiz antlaşmaları lağvetmek ve Batı'ya denk bir güç olup, karşı koyabilmek için köklü bir reform sürecine girişmişlerdi. Osmanlılar'ın hem coğrafi yakınlıklarından dolayı Batı'yı daha iyi tanımaları hem de Batı'nın eşitsiz antlaşmalar sistemine Doğu Asya'dan daha erken girmeleri nedeniyle, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında başlayan Meiji dönemi ile birlikte Japon hükümeti kendi deneyimleri açısından faydalı olabilmesi ümidiyle Osmanlılar ile ilişki kurma çabasına girişmişti. Öte yandan Japonya'nın hızla sanayileşip dünya sahnesine büyük bir güç olarak çıkmasını sağlayan başarılı reformlarının önemini fark eden Osmanlılar Japonya'nın bu talebine heyecanlı karşılık vermişlerdi.

Bu çalışmanın amacı, Rusyalı Müslüman Türklerden olan Abdürreşid İbrahim'in 'öz kültürünü koruyarak kalkınma' olarak varsaydığı Japon modelinin, Osmanlı Devleti başta olmak üzere Müslüman dünyası için politika önerisi olarak gündeme getirmesinin ortaya konulmasıdır. Özellikle yirminci yüzyılın hemen başında Japonların Rusya'yı mağlup etmesiyle, muhafazakâr Türk düşüncesinde kültürel özelliklerin korunarak modernleşmenin mümkün olduğuna dair bir inanç oluşmuş ve Japon tecrübesinin Osmanlılar için rol-model olması gerektiği İslâmcı zihinlerde kuvvetli bir şekilde hâkim olmuştu. Bilindiği gibi Osmanlılar III.Selim dönemi ile birlikte daimi elçiliklerle Avrupalı devletler ile yakinen temas kurmuşlar, Osmanlı Devleti'nin modern Avrupalı devletler karşısında az gelişmişlik ekseninde konumlandığına ikna olmuşlardı. Bu kapsamda Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, Süleyman Penah Efendi, Ebubekir Ratip Efendi, Sadık Rifat Paşa gibi Osmanlı bürokrat ve devlet adamları Almanya, İngiltere, Fransa, Rusya gibi Hristiyan Avrupalı çeşitli devletlerin tecrübelerini, örnek alma çerçevesinde incelemişler ve onların kalkınma politikalarının ve kurumsal yapılarının Osmanlı Devleti'nde de uygulanabilirliğini sorgulamışlardı.² Bu imkânın sorgulanmasına, yukarıda bahsedilen nedenlerden doğan karşılıklı bir ilgi sonucu Osmanlı aydınları tarafından kalkınma stratejisi olarak örnek alma çerçevesinde sunulan ülkeler ve politikalarını Japonya'yı da içine alarak genişlemiştir.³ Abdürreşid İbrahim, Yusuf Akçura, Mehmet Akif Ersoy, Samizâde Süreyyâ gibi bir takım milliyetçi ve İslâmcı karakterli düşünce insanı dönemin atmosferinin de etkisiyle ufkunu Doğu'ya doğru çevirmişti.

Çalışma iki ana bölüm olarak tasarlanmıştır. İlk bölümde, bu çalışmanın sınırlarını aşması dolayısıyla yalnızca ana hatlarıyla özetlenecek olan Japon modernleşme deneyimi ikincil kaynaklardan takip edilecektir. Japon modernleşmesi genellikle Japonya'nın askerî, ekonomik ve teknolojik açıdan dünyanın en büyük güçleri arasında almasıyla sonuçlanan Meiji Restorasyonu ile başlamıştır. Meiji Restorasyonu,

² Osmanlı entelektüelinin Batılı güçleri örnek almaya yönelik kalkınma stratejisi örneklerini inceleyen önemli metinler olarak Seven Ağır'ın "Osmanlı İktisat Düşüncesinde Bir Kalkınma Stratejisi Olarak Örnek Alma" (2017) isimli çalışması ile "Millî İktisattan Önce Millî İktisat: Osmanlı Merkantilizmi?" (2023) isimli çalışmalarına bakılabilir. Seven Ağır'ın özellikle yukarıda bahsi geçen ilk makalesinde temel olarak ortaya koymaya çalıştığı hipotez, Osmanlı tarihinde örnek alma önerilerinin imparatorluğun askerî ve iktisadî sıkıntılarının arttığı on sekizinci yüzyılda dile getirilmeye başlandığı, on dokuzuncu yüzyılda ise hem dış dünya ile artan temasın etkisiyle, hangi ülkelerin hangi kurumlarının ne derecede örnek alınacağına yönelik bir literatür genişlemesi olduğudur. Ancak Ağır'a göre Osmanlı araştırmacılarının bu fikirlerinin genel olarak modernleşme, Batılılaşma gibi kavramlar çerçevesinde ele alındığını dolayısıyla kalkınma düşüncesinin yerel köklerinin gözden kaçırılmasına neden olmuştur (Ağır, 2017, s.52).

³ Osmanlı basınında Japonya'nın ele alındığı metinler bazı araştırmacılar tarafından bibliyografya biçiminde çalışılmıştır. En erken dönemli çalışma Oğuz Karakartal'ın çalışmasıdır. Ayrıca Dündar ve Girardelli'nin çalışmalarına da bakılabilir. (akt. Uğurluay, 2022, s.43) Ayrıca daha geç tarihli olmakla birlikte (1917) Samizâde Süreyyâ (Berkem) da Japonya seyahatinin ardından "Büyük Japonya" adında kapsamlı bir eser yayımlamıştır. Samizâde Süreyyâ tıpkı Abdürreşid İbrahim gibi, Japonya'nın tarihi, toplumsal yaşamı, iktisadî durumu, nüfusu gibi kategorilerdeki gözlemlerini bu eserinde yansıtmaya çalışmıştır.

Japonya için yeni bir dönemin başlangıcı anlamına gelse de ‘modernleşme’ tartışmaları içinde ihtilaflı bir konumdadır. Her ne kadar kendi geleneklerini koruyarak modernleşen Japonya algısı bazı Osmanlı entelektüelinin zihninde yer etse de ‘Meiji Restorasyonu’ denilen modernleşme süreci, Japonya’nın siyasi ve iktisadi sisteminin temelden dönüşümüne yol açmıştır. Bu bölümde zaman zaman Osmanlı ve Japon modernleşmelerinin karşılaştırılması da yapılmış, bu anlamda Selçuk Esenbel, Ali Merthan Dünder, Ellen Kay Trimberger gibi Japon ve Türk modernleşmelerini inceleyen isimlerin öncü çalışmalardan yararlanılmıştır. İkinci bölüm ise makalenin esas konusunu oluşturan Abdürreşid İbrahim’e ayrılmıştır. Çalışmanın bu kısmı iki alt bölüm olarak tasarlanmıştır. Bu bölümde temel kaynak olarak Abdürreşid İbrahim’in *Âlem-i İslâm ve Japonya’da İslâmiyetin İntişârı* isimli eserinden yararlanılacaktır. *Âlem-i İslâm*, Abdürreşid İbrahim’in en önemli çalışmasıdır ve başlangıçta dört cilt olarak tasarlansa da iki cilt olarak yayınlanmıştır. Eserinin birinci cildi Kazan’dan Singapur limanına, ikinci cildi ise Singapur’dan İstanbul’a gelene kadar ki seyahatini kapsamaktadır. Abdürreşid İbrahim, Japonya’daki gözlemlerinden yola çıkarak oluşturduğu yazılarını henüz seyahati esnasında *Sırat-ı Müstakim* (1912’de ismi *Sebiürreşat* olarak değiştirilecektir) dergisine göndermiştir. İstanbul’a döndükten sonra ise bu makaleleri kitaplaştırarak *Âlem-i İslâm ve Japonya’da İslâmiyetin İntişârı* isimle yayımlamıştır (Yamazaki, 2014, 406). *Âlem-i İslâm*, sade bir dille yazılmış ve ilk olarak 1912 yılında Osmanlıca olarak basılmıştır. Bu çalışmada temel kaynak olarak kullanılacak olan eser, 2003 yılında Ertuğrul Özalp tarafından yayına hazırlanmıştır. Özalp, zaten sade bir dille yazılan eserde sadeleştirme yoluna gidilmediğini belirtmiştir. Eserin birinci cildinde Türkistan, Sibirya, Moğolistan, Mançurya, Japonya ana başlıkları altında seyahati esnasında bulunduğu coğrafyaların eğitim, iktisadi durum, nüfus, ekonomik gelişme, kültürel, sosyal ve ekonomik yaşam, gündelik hayat pratikleri gibi çok çeşitli yönlerine yer vermiştir. Ayrıca bu eser, başbakanlık mevkisi de dahil olmak üzere üst düzey Japon yetkililerle yapılan görüşmeleri de kapsayan zengin içeriğiyle, o dönemde Japonya’nın resmî dış politikasını yansıtan tarihî vakıalara ilişkin delil teşkil etmesi açısından da oldukça önemlidir.

Abdürreşid İbrahim, araştırmacıları tarafından genellikle İslâmcılık, İslâmın modernleşmesi, siyasi aktivizm, *panist* fikirler gibi kategorilerde değerlendirilmiştir. Örneğin bu türden çalışmalarda temel başvuru kaynaklarından biri olan İsmail Kara, doktora tezinden kitaplaştırılan *İslâmcıların Siyasî Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet* isimli eserinde tespit ettiği birtakım kavramlar çerçevesinde *Sırat-ı Müstakim* gibi İslâmcı karakter taşıyan yayın organları ve katkı yapan pek çok isim ile birlikte Abdürreşid İbrahim’in bu husustaki öncü konumunu da tartışmıştır. Selçuk Akşin Somel (1987) yüksek lisans tezinde *Sırat-ı Müstakim* dergisini konu edinmiş ve bu dergide katkı sağlayan Abdürreşid İbrahim’i İslâmcılık kategorisinde ele almıştır. Benzer şekilde Kemal Karpat da (2010) hacimli eserinde Abdürreşid İbrahim’i İslâmcılık ve İslâmın modernleşmesi çerçevesinde değerlendirmiştir. Abdürreşid İbrahim, İngilizce literatürden de takip edilebilmektedir. Örneğin Jacob Landau (1990), *The Politics of Pan-Islam Ideology and Organisation* isimli eserinde Abdürreşid İbrahim’e de yer vermiş ve faaliyetlerini *panist* fikirler çerçevesinde ele almıştır. İngilizce çalışmalardan verilecek örneklerden bir diğeri Ulrich Brandenburg’un *The Multiple Publics of a Transnational Activist: Abdürreşid İbrahim, Pan-Asianism, and the Creation of Islam in Japan* isimli makalesidir. Bu makalede de Abdürreşid İbrahim, bahsi geçen kategorilerde ele alınmış, daha çok politik faaliyetleri ön plana çıkarılmıştır. Abdürreşid İbrahim araştırmalarında önemli başvuru kaynaklarından biri olan Nadir Özbek, yüksek lisans tezinde müellifin daha çok politik aktivizmini öne çıkarmıştır. Abdürreşid İbrahim’in yaşam öyküsü konusunda İsmail Türkoğlu’nun (1993) *Rusya Türklerinden Abdürreşid İbrahim (1857-1944)* isimli yüksek lisans tezi önemli bilgiler içerirken, özellikle Japonya’daki politik faaliyetleri konusunda ve yaşamının bundan sonraki dönemini kapsayan kısmında Selçuk Esenbel’in çalışmaları neredeyse tek başvuru kaynağıdır. Nadir Özbek’in (1995, s.7) ifadesiyle modern çağda dünya ölçeğinde entelektüel faaliyet yürüten az sayıda Müslümandan biri olan Cemaleddin Afganî kadar renkli bir kişiliğe sahip, hatta Afganî’den daha geniş bir nüfuz alanı edinen Abdürreşid İbrahim’in faaliyetleri ve düşünceleri yukarıda aktarılmaya çalışıldığı gibi genellikle İslâmcılık ve *panist* fikirler çerçevesinde tartışılmıştır. Bu makalede ortaya konmak istenen temel tema ise Abdürreşid İbrahim’in İslâm dünyasının ve özellikle Osmanlı Devleti’nin kalkınma programında, özellikle kurumsal-kültürel temelleri bakımından taban tabana zıt olduğunu düşünülen Batı emperyalizminin etkisinden sıyrılarak Japonya öncülüğünde, Japon kalkınma modelini örnek alınması gerektiği yönünde gösterdiği çaba ortaya konulmaya çalışılacaktır. Makalenin önemi buradan kaynaklanmaktadır.

2. Japonya’da Erken Modern Dönem ve Meiji Restorasyonu

Genel olarak tarihçilerin herhangi bir toplumun erken modern karakteristiğinin belirtisi olarak kullandıkları bileşenler şunlardır: İlk olarak siyasi iktidarın giderek merkezi bir yönetim biçimi içerisinde yoğunlaşması, ikincisi aynı erken modern süreç genellikle, Avrupa’da görülen yaygın mal ve hizmet dolaşımını içeren piyasa genişliği, içeride ticarileşen bir pazar ekonomisinin gelişimiyle ve uluslararası bağlamda merkantilizmle uyum içerisinde ortaya çıkması ve son olarak erken modern dönem, toplumsal ve ekonomik bir kentlilik kültürünü yansıtan kentlerin ve şehirlerin artmasına tanık olur. Esenbel, Japonya’nın erken modern döneminin XVI. yüzyılda Japonya’nın ikinci büyük birleştiricisi olarak görülen Hideyoshi ile başladığını belirtmektedir. Bu dönem, ülkenin ulusal hükümdarlarının, vergilendirme ve köylülerin denetimindeki köy idaresini yönetme iktidarına sahip olabilmek için doğrudan önlemler almaya çalışmaları ile karakterize olur (Esenbel, 2021, s.25).

2.1. Hideyoshi’den önce Japon siyasî tarihi

Hideyoshi’den önce Japonya, son on iki asırdan fazla bir süredir Yamato klanından geldiğini iddia eden bir imparatorluk hanedanı tarafından yönetilmiştir. Bu hanedanın benimsediği dinî ve seküler ilkeler ülkenin geniş kesimlerinin nezdinde önemli bir itibara sahipti ve yedinci yüzyıla gelindiğinde klan yöneticisi Çin modelindeki gibi imparator ya da imparatoriçe unvanını kullandı. Bu klan meşruiyetini MÖ. 660 yılında hüküm süren ilk imparator Cimnu’nun güneş tanrıçasından geldiği iddiası ile kutsal bir soy olduğu inancını yerleştirmesinden alıyordu. Başlangıçta yönetme erkini büyük ölçüde elinde bulunduran aile, askerî elitlerin kendi adına güç kullanmasına izin veriyordu ancak asırlar ilerledikçe aile elinde bulundurduğu bu yetkeyi kaybetti ve 1185’ten sonraki yıllarda üstün askerî güçleri nedeniyle önem kazanan askerî elitler egemenliği ele geçirdiler. Askerî elitlerin niyeti imparatoru yerinden etmek değildi, bunun yerine imparatorluğu kendi kurallarına göre oluşturulmuş bir temele yönlendirip iktidar gücünü imparator adına kullandılar. İmparatorluk hanedanı ise görünürde egemenliğini ve milletin en yüce dinî yetkilisi olma rolünü sürdürdü. Dolayısıyla Japonya’da asırlardır ikili bir yönetim sistemi hâkim oldu. Kyoto’da yerleşen imparator ve normalde başkent dışında bulunan askerî elitler bu ikili yönetim sisteminin temelini oluşturuyordu. Askerî elitlere imparator tarafından *shogun* unvanı verildi. Shogunluk sistemi ise askerî hanedanlar yarattı ve babadan oğula geçti. Shogun, Bakufu olarak adlandırılan askerî yönetime nezaret ediyordu fakat bölgesel güç ciddi anlamda yerel derebeyler arasında dağılıyordu. Bakufu’nun ülke üzerindeki egemenliği tartışılmaz değildi, ancak ülkenin bölünmüş siyasî gücünü taşıyan yerel derebeyler arasındaki dengeyi sağlayabilme kabiliyeti açısından önemli bir rol üstleniyordu. XVI. yüzyıl sonlarına gelmeden bir dizi başarılı askerî ittifakın sağlanmasıyla yerel diktatörler olan Oda Nobunaga ve Toyotomi Hideyoshi zamanında ülke tek askerî egemenlik altında birleşti (Hunter, 2002, s.17-8).

2.2. Tokugawa shogunluğu (1603-1868): Kapalı bir toplum inşası

Japonya, 16. yüzyılda Hideyoshi’nin ülkeyi birleştirmesinden önce *Sengoku Jidai* adı verilen ‘Savaşan Beylikler’ dönemi içerisinde iken, bu kargaşa dolu dönemde Portekizli tacirler Japon kıyılarına ulaştılar. Başlangıçta Avrupalı tüccarlarla yapılan ticareti denetleyen herhangi bir otorite olmadığı için daimyo’lar Portekizli ve İspanyol tacirlerle anlaşmalar imzalayıp onları kendi kıyılarına çekmek istiyorlardı. Bu bağlamda genellikle Portekizli tüccarlarla gelen Cizvit misyonerlerini de kabul ettiler. Cizvit misyonerleri daimyo’lar ile Portekizliler arasında aracılık yapma karşılığında derebeyliklerden kendi bölgelerinde misyonerlik yapma izni alarak zaman zaman da bunun ötesine geçip eğer tebalarıyla birlikte Hristiyan olurlarsa beyliklerine daha fazla Portekizli geleceği konusunda ikna ettiler. Sonuç olarak bazı daimyo’lar tebalarıyla birlikte Hristiyanlığı seçti ve Japonya’da Hristiyanlık çok hızlı bir şekilde yayılmaya başladı (Atik, 2012, s.102-3).

Japonlara nazaran daha güçlü silahları olan Portekizliler, ticaret mallarının zenginliği, büyük gemileri ve askerî yetenekleriyle Japon savaşçı-soyul sınıflarını etkilerken Hristiyan misyonerler de toplumun değişik kesimlerinde taraftar bulmaya başlamışlardı. Daimyo’lar, dış ticaret sayesinde Avrupa malları ile tanışmış olup aynı zamanda da dönemin teknolojik yeniliklerini, fikrî ve siyasî gelişmelerini de öğreniyorlardı.

Özellikle de ateşli silahların yavaş yavaş yerel beylerin eline geçmesi ve tüfek imalatının başlamasıyla, Japonya'da soylular arasında var olan iktidar savaşı daha kanlı olmaya başlamıştı. Tokugawa ailesi soylular arasındaki bu savaştan galip çıkmış, 1600 yılındaki, *Sekigahara Savaşı*'ndan sonra, 1603'te Japon imparatorundan, *shogun* unvanını alarak ülkenin en güçlü kişisi olmuştu (Dündar, 2006, s.126). Yaklaşık bir asır süren bu savaştan sonra alınan zafer Tokugawa sarayının daimyo üzerinde de hegemonya kurmasını ve yarı merkezi bir devlet inşa etmesini sağlamıştı. Japon imparatoru zaten sönük ve sembolik olan nihaî meşruluğunu yitirmedi; fakat gücü ve desteği olmadan, Tokugawa hanedanını shogunluk makamına tayin etmeye ve büyük askeri sarayların üstünde bir çadır hükümeti kurulması yetkisini vermeye mecbur edildi (Trimberger, 2003, s.71-2).

Güçleri elinde toplayan Tokugawa ailesi, 1606'dan itibaren gitgide yayılmaya başlayan Hristiyan misyonerliğine karşı tavır almaya başlamış ve bu din taraftarları üzerinde baskı kurmuştu. Gerek Tokugawa yönetimi tarafından takınılan katı tutum gerekse fazla vergilendirme ve yönetimle ilgili huzursuzluklar, ülkede *Ronin* denen efendisiz kalmış samurailerin de katıldığı bir isyana sebep olmuştur. İlk başlarda din etkisinin fazla hissedilmediği bu ayaklanma, çok geçmeden Hristiyanlığın Japonya'daki yayılımına karşı bir isyana dönüşmüş, 1638 yılında hemen hemen tüm asilerin aileleriyle beraber katledilmesiyle sonuçlanmıştır. Tüm bunlar Japonya'da Hristiyanlığın geleceğini olumsuz yönde etkilemiştir. Aynı zamanda Portekizli tüccarlar da ayaklanma ile irtibatlandırılarak ülkede ticaret yapmaları engellenmiştir (Dündar, 2006, s.126-7).

Tokugawa yönetimi 1633-1639 yılları arasında çıkardığı yasalarla, Japonya'nın kapılarını yavaş yavaş yabancılara kapatmaya başlamıştı. Bazı istisnalar dışında yabancıların ülkeye girmesi engellenmiş, Japonların da ülke dışına çıkması ve uzak denizlere açılacak büyüklükteki gemileri inşa etmesi yasaklanmıştı (Dündar, 2006, s.127). Böylece Japonya'nın dış politikası resmî düzeyde yabancı ülkelerle ilişki kurmamaya dayalı olarak belirlenmişti. Japonya, 19. yüzyılın ortalarına kadar iki buçuk asır boyunca misyonerlik yapmamaya söz veren Katolik karşıtı Protestan Hollanda, Doğu Asya bölgesinin büyük imparatorluğu Çin ve komşu Kore Krallığı ile yürütülen kısıtlı bir ticarî ilişki dışında kapılarını dış dünyaya tamamen kapatmıştı (Esenbel, 2021, s.234). Sonuç olarak Tokugawa yönetimi altında Japonya, sosyal hareketliliğin durağan hale geldiği bir dönem olarak kayıtlara geçmiştir. Tokugawa hanedanının iki buçuk asır süren yönetiminde sosyal ve politik sistemin en küçük insan davranışını dahi planlamıştır (Özdemir, 2005, s.99).

Japonya'nın içeri dönük bir toplum olarak tasarlanması sürecinde özellikle 1550-1650 yılları arasında köylüler ülke çapında toprak elde etme ve üretim artırma çabasına girişmiş ve bugün tarımda devrim olarak nitelenebilecek artık sağlanmıştır. Bazı üretim yöntemlerinin de geliştirilmesiyle tarımsal üretimin yüzde 75-100 arasında arttığı görülmektedir. Japonya'da tarımsal üretimdeki artış özellikle İngiltere'de görülen büyük işletmelerin oluşması yerine küçük işletmelere dönüşmesiyle gerçekleşmiştir. Pirinç ağırlıklı Japon tarım ekonomisi, emek-yoğundu ve teknoloji gerektirmiyordu. Bugün dahi pirinç üretiminde artışlar makineleşmeden ziyade sulama tesislerinin yapılmasına dayanmaktadır. Bu bağlamda, Japonya'da bol sulamaya imkân veren kısa fakat hızlı akan nehirlerin olması köy örgütlenmesi seviyesinde sulama meselesinin halledilmesine yol açmıştır (Esenbel, 2021, s.153). Sonuç olarak XVII. yüzyılda tarımda görülen üretim artışı, Tokugawa döneminde pazar ekonomisinin ülke çapında gelişmesiyle daha da hızlanmıştır. Bu dönem içinde kasaba ve kentlere yakın olan köyler, artan ürünlerini gelişen pazar ekonomisi çerçevesinde değerlendirebilmişlerdir.

Özetle, Edo Dönemi olarak da bilinen Tokugawa Shogunluğu Japonya'nın erken modern dönemi olarak adlandırılan dönemin neredeyse tümünü (1640-1853) dış dünya ile olan ilişkileri tamamen kapanmasa da büyük ölçüde kısıtlanmış ve tüm Japonların dışarıya çıkışı yasaklanmış bir şekilde geçirmiştir. Bu dönem, ayrıca Japonya'nın siyasi olarak yeniden birleşmesinden sonra iki yüz elli yıl sürecek olan barış ve istikrar döneminin başlangıcı oldu. Tokugawa döneminde Japon toplumu ileride Batılı modernleşmeyi sağlayacak birikimi elde etmiştir. Dış ticarete kapalı olan Japon ekonomisinde, iç ticaret, yani derebeylikler arasındaki ticaret artmış, Japon bürokrasisi gelişmiş ve ülke, özellikle emek-yoğun tarımsal üretimle kendi kendine yeter hale gelmiştir.

2.3. Serbest ticaret antlaşmaları ve dışa açılım

İngiltere, 1820 sonrası dönemde, diplomatik ve askeri baskılarla tüm dünya çapında birçok ülkeye benzer serbest ticaret antlaşmalarını dayatmıştı. Bu ülkelerden biri de Çin'di. Kültürel, dini ve sosyal birçok konuda Japonya'yı etkilemiş olan Çin, çay ve ipek gibi ihraç mallarıyla, Batılı devletlerin tüccarları için önemli bir ticaret merkeziydi. Dünya pazarının bu mallara gösterdiği ilgi ve talep, Batılı tüccarları Çin'den daha fazla mal almaya itmiş, bu durum iki taraf arasında yapılan ticarete dengesizlik meydana getirmişti. Batılı tüccarlar bu dengesizliği, Çin'e daha çok mal satmaya çalışarak ya da yapmaları gereken ödemeyi altın veya gümüşle nakit olarak değil de, mal takası yoluyla gidermeye çalışmışlardı. Avrupalıların çay ve ipek karşılığında Çin'e sattıkları en önemli ticarî ürün ise afyondur. Ancak Çinli yöneticiler halkı uyuşturan ve birçok Çinliyi esiri haline getiren bu maddenin ticaretini yasaklayınca, ortaya büyük bir sorun çıktı. Yasaklanan afyon artık Batılılar tarafından ülkeye kaçak yollarla sokulmaya başlayınca yerel yöneticiler bu durum karşısında sert tedbirler almaya başlamışlar ve buna karşılık Batılıların Çin'e saldırması sonucu Afyon Savaşları (1839-1842) adıyla anılan dönem başlamıştır (Dündar, 2006, s.129).

Avrupalı güçler Çin ile girişilen Afyon savaşlarında Çin'i kolayca mağlup etmişler ve kapitülasyonlar imzalatmışlardı. Japonlar bu gelişmeleri dışarıdan takip etmiş, bu savaşlar sonrasında ise Japonya'nın da Çin gibi askeri bir hezimetle uğramasından korktular (Atik, 2012, 110). Sonuç olarak, iki buçuk asırdır feodal düzenin hâkimi olarak hüküm süren Tokugawa yönetimi, ABD'li Perry'in 1853'te dayattığı ticaret antlaşmasını, 1858 yılında imzalamış ve böylece "kapitülasyonlar" rejimini kabullenmişti. Tokugawa rejiminin ABD ile imzaladığı kapitülasyonist antlaşma içerideki huzursuzluğu artırmıştı. Batılılara verilen tavizler, savaşçı sınıf üzerinde kızgınlık ve intikam duygularının öne çıkmasına neden olmuştur. Bu bağlamda özellikle alt sınıftan samuraylar örgütlenerek Japon yöneticilere karşı saldırı ve suikastlere başlamışlardır. Japonya'yı fiilen yöneten bakufunun güçlerini yavaş yavaş kaybetmesiyle, saldırılar daha da artmaya başlamış ve tüm ülkeye yayılarak birçok yabancı konsolosluk ve görevlisiyle tüccar katledilmiştir. Bu olaylar 3 Ocak 1868'de Tokugawa sarayının sarılması ve shogunluğun kaldırılarak topraklarına el konulmasına değin sürmüştür, nihayetinde Meiji Restorasyonu olarak adlandırılan dönem başlamıştır (Dündar, 2006, s.132-33). Böylece, Japon toplumunun asırlardır süren içe kapalı diplomatik düzeni ile birlikte ikili yönetim sistemi de sona ermiş oldu. İki buçuk asır süren içe dönük toplum düzeninin yıkıma uğraması, önüne geçilemeyen siyasî, sosyal ve ekonomik gelişmelere yol açarak çağdaş Japon tarihinin başlangıcı olmuştur (Esenbel, 2019, s.138).

2.4. Meiji Restorasyonu'na kısa bir bakış

Japonya'da modern devir, "İmparatora eski yerini verin ve barbarları kovun" sloganıyla başlamaktadır. Bu slogan, Japonya'yı on asır öncesinin 'altın çağı'na dönme çarelerini aramaktaydı. Japonya, dış dünyanın tesiri ile shogunun çift idaresinin hâkim olduğu bir yapıdan üniter bir yapıya dönüştürülmesine yönelik bir çağrıydı, İmparatorun Kyoto'da bulunan maiyeti restorasyon yanlısıydı ve Tokugawa rejiminin yabancılarla imzaladığı eşitsiz antlaşmalara karşı imparatorun çevresinde birleşmişlerdi (Benedict, 2011, s.65). Nihayet zafer kazandıklarında Meiji Restorasyonu olarak bahsedilen dönem başlamış, çift idare sistemi son bulmuştu. 'Meiji Restorasyonu' temel olarak Japonya'yı Batılı ülkelerle eşit ölçülerde davranabilecek şekilde bir endüstrî⁴ toplumuna dönüştürmeyi ve ulusal bir problem olarak ortaya çıkan

⁴ Bilindiği gibi on dokuzuncu yüzyılda İngiltere birinci sanayi devrimini tamamlamış ve diğer ulusların önüne geçerek iktisaden farklılaşmıştır. İngiltere'yi diğer ülkelerden farklı kılan görünürde üretim yöntemlerinde ve örgütlenmesinde yaşadığı değişimdir. Sanayileşme, bu çağda modernlikle ilişkilendirilmiş, çağın en gelişmiş örgütlenme biçimi olarak ortaya çıkmıştır. Sanayileşme, doğa-toplum-iktisat dengesini değiştirmiş toplumlara büyük bir dönüşüme zorlamıştır. Süreci, kendi iç dinamikleri çerçevesinde tarihsel süreçte çağlara yayarak yaşayan toplumlar, bu süreci yaşamak zorunda bırakılan toplumlara nazaran daha az sancılı ve acı verici olarak görünmektedir. Örneğin; İngiltere'de sanayi için gereken emek gücünün topraktan kopararak kentlere doğru göç ettirilmesi on beşinci asrın sonlarında başlarken, Türkiye'de bu süreç on dokuzuncu yüzyılın sonundan yirminci yüzyılın sonuna kadar bir asırlık bir süreye yayılmak zorunda kalmıştır ki Türk toplumunun kır ile olan bağlantısı hala kesilmiş değildir. Haliyle hem kentleşmenin hem de sanayinin gerektirdiği emek gücünün kurumsal olarak oluşma süreci sancılı olmuştur. Marx, Almanya'da kapitalist üretim biçiminin tam olarak yerleştiği yerlerde bile içinde bulunulan koşulların İngiltere'de olduğundan çok daha kötü bir durumda olduğunu söyler. Marx'a göre Almanya'da bu üretim biçimine yönelik yasalar henüz tam anlamıyla yerleşmemiştir. Çünkü bu yasalar, bu üretim biçiminin geliştiği İngiltere'nin özgül koşullarına göre düzenlenmiştir (Marx, 2011, s.10). Mesela Osmanlı örneğinde de sanayileşme ve modernleşmenin bir parçası olarak fabrikalar, Osmanlı Devleti'nde on dokuzuncu yüzyılda özellikle İstanbul ve çevresinde kurulmuştu ve bu yapılar devlet denetimi altındaydı. Bu yeni üretim tarzı olan fabrikalaşmanın neden olduğu problemler için birçok nizamname çıkarılmıştı ki bu nizamnameler içerik olarak fabrikaların inşa edileceği yerden, üretimin yapılacağı konumun yaşam alanlarına olan mesafesi gibi çevre-ekonomi

eşitsiz antlaşmalardan kurtulmayı amaçlıyordu. Yeni yönetim ulusal birliği tehdit eden silahlı muhalefeti acımasızca bertaraf ederek işe başladı. Sonunda denetim, imparator adına çalışan ve işlevlerini Batı tarzında gerçekleştiren siyasal, idarî ve yasal kurumları ile katı bir merkezîyetçi devlete odaklandı (Hunter, 2002, s.24-5). Batılı tarzda çağdaş bir endüstriyel örgütlenme ister istemez Batılı fikirlerin de etüt edilmesini zorunlu kıldı (Suzuki, 2021, s.59). Yeni imparator Meiji'nin reform programını açıkladığı Misak-ı Hümayun'da 'imparatorluğun temellerini sağlamlaştırmak adına bilginin peşine düşülecektir' notu Japonya'nın Batı'ya ve Batılı fikirlere açılışının açık bir ifadesiydi. Ayrıca Japonya'nın birçok Asya ülkesinin aksine bağımsızlığını da koruması, Japon düşünürlerinin, ülkelerinin önceden gelen entelektüel gelenekleri ile bağlantıları devam ederken daha az zorluk yaşamalarını sağladı (Suzuki, 2021, s.57).

Japonya'da Batılı bir ülke gibi kalkınma amacına yönelik köklü reformlara girişildi. Bunlardan öne çıkanlardan bazıları iktisadî reformlardı. İlk ve en önemli adımlardan biri Japonya'yı üniter ve merkezleşmiş bir devlet haline getiren düzenlemelerdi. Meiji hükümetinin temel amacı merkezî bir ulus-devlet oluşturmaktı. Daha sonra 'müreffeh bir ülke ve güçlü bir ordu' ülküsüyle devlet yeni sanayilerin teşvik edilmesinde ve çağdaş teknolojinin deniz ötesinden ithalinde etkin bir rol oynamıştır. 1870'lerde posta, demiryolu ve telgraf ağlarının kurulmasına başlanmış, ulusal bir bankacılık sistemi oluşturulmuştu. Devlet öncülüğünde kurulan çeşitli sektörlerden fabrikalar, çok düşük meblağlara daha sonra özelleştirilmiştir. Tüm bunların finansmanı yeni ulusal toprak vergisinin getirileriyle finanse edilmiştir (Suzuki, 2021, s.59). Bu dönemde Japon iktisadî düşüncesine liberal iktisadî düşünce İngiltere'de olduğundan daha az etki etmiştir. Bunun yerine Amerikalı iktisatçı Henry Charles Carey ile Alman Friedrich List'in düşünceleri daha fazla nüfuz etmiştir (Suzuki, 2021, s.73).

Bunların yanında çeşitli kurumsal reformlar da yapılmıştır. Başlangıcından beri zıt bir yönde olan rejim daimyonun tımarlardan vergi toplama hakkına son vermiştir. Her daimyoya kendi gelirinin yarısı nispetinde bir ödeme tahsis etti. Aynı zamanda daimyoyu samurayları beslemekten de muaf tutmuştu. Beş yıl içinde sınıflar arasındaki bütün hukukî eşitsizlikler lağvedildi. Bu bağlamda kast ve sınıf sembolleri - elbise farkları, örgülü saç gibi ayrımcı işaretler- kaldırıldı. Tımarları ayıran hudut işaretleri kaldırıldı ve araziye ferağ etmeye engel olan yasalar iptal edildi (Benedict, 2011, s.66).

ABD örneğine göre Merkez Bankası kurularak para ve maliye sistemi reforme edilmiştir. Japonya'nın örfi hukuku lağvedilerek, Vergi, Medeni, Ticaret ve Ceza Hukuku Batı hukuku örneklerine göre yeniden tanzim edilmiştir. Modern polis, telefon, telgraf, sağlık teşkilatları kurulmuş, Avrupa takvimi zaman ölçüsü olarak benimsenmiştir. Devlet piyasa mekanizmasının oluşturulmasında öncü rolü üstlenirken, Batılı anlamda kapitalist ilişkilerin oluşturulmasında alt yapıyı sağlamıştır. Sosyal alanda yapılan reformlarla köylünün işçi sınıfına dönüşmesinin yolu açılmış ve endüstrinin ihtiyaç duyduğu emek piyasaya arz edilmiştir.⁵ Endüstri için doğal kaynaklar kullanıma açılırken, dış kaynaklardan yararlanma da devletin başlıca politikası olmuştur. Geleneksel loncaların hareket alanı kısıtlanırken, serbest girişimci sınıfın oluşumu, özel mülkiyet hakkının hukuki güvenceye kavuşturulması ile desteklenmiştir. 1870'lerde başlatılan ilk demiryolu yapımı İngilizlerin kredisi ile sağlanmıştır. Böylelikle ülkenin çeşitli bölgeleri birbirine eklenmiş ve ulusal bir pazar yaratılmaya çalışılmıştır. Bölgesel kimlikler yok edilmeye terkedilirken İmparatorun kişiliğinde ulusal kimliğin pekiştirilmesi ve merkezîyetçiliğin güçlendirilmesi önlemleri alınmıştır. Modern anayasa yapımı kuşkusuz gerçekleştirilen reformların en önemli kısımlarından biridir. İmparatorun yetkilerini artıran ve merkezi konuma oturtan bu yeni Anayasa, oldukça devlet merkezci ve muhafazakâr olan Prusya'dan esinlenilerek hazırlanmıştır (Büyükbaş, 2008, s.137-39). Özel sermayenin

ilişkisi ile insan sağlığını göz önünde bulunduran insan-çevre ilişkisini de gözetiyordu (Çakır, S. & Çakır, 2023). Sanayileşmenin çevre üzerinde yarattığı baskılara yönelik Osmanlı hükümeti tarafından çıkarılan nizamnameler hakkında Fatih Damlıbağ'ın (2016) "Osmanlı Sanayisindeki Çevre Koruma Uygulamaları" isimli çalışmasına bakılabilir.

⁵ Ancak Beasley'e göre Meiji döneminde Japon ekonomisi tam anlamıyla 'modern' bir görünümde değildi. Derebeyliğin ve Meiji toprak yerleşiminin doğasını da içeren çeşitli nedenlerle, geleneksel tarım ekonomisi modernleşme tarafından yok edilmek yerine yoğunlaştırılmıştır. Örneğin bir sanayi ülkesine göre normal olandan çok daha büyük bir işgücünün toprağa bağlılığı korunmuştur (Beasley, 2022, s.17). Suzuki ise Birinci Dünya Savaşı'nın Japon sanayileşmesini hızlandırıcı bir etki yarattığını, özellikle çelik ve gemi inşaatı gibi sektörlerde olmak üzere, savaş yıllarında yıllık ortalama yüzde 9 civarında büyüdüğünü belirtmektedir. 1920'lerin sonlarına gelindiğinde madencilik ve imalat sanayilerinin millî gelirde tarımsal üretimden daha fazla pay sahibi olmuştur. Suzuki'ye göre bu tarihten itibaren Japonya artık bir sanayi ulusudur (Suzuki, 2021, s.86).

yetersiz olduğu dönemde devlet, sanayiye kendi elleriyle kurmuş, firmaları kâr etmeye başlayacak düzeye getirene kadar yönetmiş sonra da küçük bedellerle Tokugawa dönemini sona erdiren Meiji yanlısı samuray ailelerine satmıştır. Böylece eski rejim derebeyleri ve samuraylarından yeni bir girişimci sınıfı doğmuştur. Bugün yakından bildiğimiz Mitsubishi, Mitsui ve Kawasaki gibi şirketler bu girişimci sınıfın ürünüdürler (Kıncal, 2016, s.4-5).

Ülkedeki devlet işletmelerine Batı teknolojisini edindirmek için iki temel yöntem benimsenmişti: Yurtdışından uzman getirmek ve yurtdışına –özellikle Amerika ve İngiltere- öğrenci yollamak.⁶ Bilhassa sanayileşmeyi gerçekleştiren öncü kurum olan Japon Sanayi Bakanlığı; demiryolu yapımı, madencilik ve mühendislik alanlarında çok sayıda yabancı uzman istihdam ediyordu. Yurtdışından gelen bu uzmanların sayısı 1875 yılında 500'ün üzerindeydi ve bu uzmanlara oldukça yüksek ücretler ödeniyordu. 1870'li yıllarda yabancı uzmanlara ödenen ücretler Sanayi Bakanlığı'nın bütçesinin %40'ı kadardı, hatta bazı uzmanların ücreti Japon başbakanının ücretini bile aşabiliyordu. Hükümet eğitime yaptığı yatırımlardan geri dönüş aldıkça yabancı uzmanları yerli uzmanlar ile ikame etme politikası gütmüştür. Öyle ki 1875'ten sonra yabancı uzman sayısı azalmaya, yabancıların yerini Japon uzmanlar almaya başlamıştır (Kıncal, 2016, s.5).

Formel eğitimde de hızlı bir modernleşme süreci yaşanmıştır. Geleneksel eğitim sistemi yerini Batılı modern tarzda yeni bir sisteme bırakmıştır. 1871 yılında Japon Eğitim Bakanlığı kapsamlı bir program hazırlamış ve bu programın ilkeleri dâhilinde 25.000 temel eğitim okulu açmıştır. Meiji döneminin sonlarına doğru 6 yıllık temel eğitim zorunluluğu vardı ve bu okullara katılım oranı hem kızlarda hem erkeklerde %90'ı buluyordu. Yükseköğretimde ise Batı'dan bilgi aktarımı yapılıyordu: Yurtdışına giden Japon öğrenciler hukuk, kimya, fizik, mühendislik gibi alanlarda eğitim bilgilerini alıp yurtlarına taşıyorlardı. Yine bu dönemde Japonya'da ilk imparatorluk üniversitesi 6 fakültesi ile birlikte 1886'da Tokyo'da açıldı. Japonya Tokugawa döneminden beri sürekli yatırım yaptığı eğitilmiş nüfusu sayesinde ithal ettiği teknolojileri süratle kullanabilme ve içselleştirebilme yeteneğine sahip olmuştu (Kıncal, 2016, s.5).

Bu dönemle ilgili es geçilmemesi gereken bir diğer konu da savunma sanayiidir. Orduyu güçlendir mottosuyla harekete başlayan Japon modernleşmesi 2. Dünya Savaşı öncesinde bu amacına ulaşmıştı. Bu dönemin *zaibatsu* denen şirketlerin birçoğu Japon ordusunun ihtiyaç duyduğu araç-gereç, silah gibi çeşitli askerî teçhizatları karşılamak için çalışmaktaydı. *Zaibatsu*, devletin mülkiyeti altındaki büyük sıkıntı içerisinde bulunan çeşitli sektörlerde faaliyet gösteren şirketler ile madenlerin hükümetin önde gelen üyelerine çok az meblağ karşılığında satılması ve çeşitli mertebelerde devlet kayırmacılığı ile endüstriyel ve ticarî alanda monopolistik veya oligopolistik konumlar elde ederek oluşturulan zeminde yüksek kârlılıklar sağlayan şirketlerdi (Hunter, 2002, s.162). Mesela Pearl Harbor'da Amerikan gemilerini vuran uçakları üreten firma Mitsubishi idi. Bugün fotoğraf makineleriyle bilinen Nikon da aslında Japon ordusunun dürbün teçhizatlarını üretmek için kurulmuştu. Bugün motosikletleri ile ünlü olan Kawasaki de o zamanlar bir başka savaş uçağı üreticisiydi. Ordusunu ve donanmasını henüz modernize etmiş olmasına rağmen Japonya, 1905'te Asya'yı tehdit eden önemli bir Batılı güç olan Rusya'yı mağlup etmişti. 2. Dünya Savaşı öncesinde Çin'in büyük bölümünü, Kore ve Filipinler'i elinde tutan ve ABD'ye savaşta büyük kayıplar verdiren Japonya İmparatorluğu, askerî birikimini Meiji dönemindeki yatırımlar sayesinde elde etmiştir. Neticede Meiji döneminin sonlarına doğru Japonya; eğitim, hukuk, ekonomi bakımından modernleşmiş, artık 1917'de klasik iktisadın tanımına göre sanayileşmiş bir ülke haline gelmiştir. Bu Batı dışında gerçekleşmiş ilk başarılı sanayileşme olarak iktisat yazımına geçmiştir (Kıncal, 2016, s.6).

⁶ Bu yöntem, kalkınmakta olan ülkelere sık kullanılmakta idi. Örneğin; Osmanlı döneminde elektrik alanında eğitim almak üzere yurtdışına öğrenci gönderilmişti. Fatih Damlıbağ, "Yurtdışında Elektrik Eğitimi Alan Osmanlılar" isimli makalesinde, bu amaçla yurtdışına gönderilen 56 Osmanlı vatandaşı tespit ettiğini yazmıştır. II. Abdülhamid (1875-1909) döneminde bu amaçla Fransa ve Almanya'ya sınırlı sayıda öğrenci gönderilirken, II. Meşrutiyet'in ilanı (1908) sonrası, hem gönderilen öğrenci sayısı artmış hem de eğitim için tercih edilen ülkeler çeşitlenmiştir (Damlıbağ, 2021, s.67).

2.5. Osmanlı Devleti'nin modernleşme tecrübesi ile karşılaştırmalı bir analiz

Hem Japonya'da hem Osmanlı Devleti'nde modernleşme çabaları, Batı'nın sahip olduğu bilim ve teknik üstünlüğe ulaşma arzusu ile başlamıştır. Osmanlıların coğrafi bakımdan Avrupa ile yakın oluşu dolayısıyla İngiltere'nin dış pazar arayışında Japonya'dan daha önce serbest ticaret antlaşmalarını imzalamak zorunda kaldığı söylenebilir. Eşitsiz serbest ticaret antlaşmalarından kurtulmak isteyen Japonya, Batı'yı nispeten daha yakından tanıyan Osmanlı Devleti ile iletişime geçmek için çabalamıştır. Osmanlılar hem dinî açıdan karşı kutuplarda bulunması hem de iki medeniyet arasında bölgede asırlardır süren siyasî çekişme dolayısıyla, Batılılaşma anlamına gelen reformlara karşı ikircikli bir tutum sergilerken Japonya'da modern Batı kültürünün kabul edilme süreci Osmanlı'ya nazaran daha az sancılı olmuştur. Ülkenin modernleşmeyi bir siyaset olarak benimsemesi ile başarı yolunun açıldığı ve Batı tarzı bir sanayileşmeyi başardığı aynı çizgiyi diğer ulusların benimsemesi halinde benzer başarıyı elde edecekleri ve böylece içinde buldukları sorunları aşabileceği düşünülmektedir (Büyükbaş, 2008, s.122).

Japonya'da Tokugawa yönetimi altındaki 1600-1868 dönemi, Japonya açısından 'barış dönemi' olarak adlandırılabilir. Fakat şüphesiz bu dönemde savaşların olmaması, Tokugawa toplumunun modern anlamda adil ve eşit bir düzene doğru geliştiği anlamına gelmemelidir. Tokugawa rejimi altında kimi zaman açlıktan kıvranan köylü ayaklanmalarıyla karşılaşılsa da, bu ayaklanmaların, Balkanlar'da silahlı liderler öncülüğünde gerçekleşen etnik ve politik isyanlar ya da Osmanlı Devleti'nin Avusturya-Macaristan ve Rus imparatorlukları ile yaptığı savaşlarda olduğu gibi, askerî açıdan bir tehlike teşkil ettiği nadirdir. Başka bir deyişle Osmanlı tarzı bir imparatorluk inşası, masraflı bir askerî altyapının ve güçlü bir malî örgütlenmenin varlığını gerekli kılıyordu, çünkü Osmanlı malî kaynaklarının büyük bölümünün savunma alanında tüketilmesi gerekiyordu. Öte yandan Tokugawa dönemi Japonyası genel olarak barışın çok büyük bir askerî teknoloji ihtiyacı olmadan hüküm sürdüğü bir dönemdi. Kısaca, Japonya'nın Batı bilimini edinmesindeki önemli bir etken, Tokugawa Japonyası'nın askerî gücünden ziyade ülkenin dış dünyaya açıldığı 1868 Meiji Restorasyonu olarak bilinen reform yönetiminin ilk kırk yılında modernleşmenin bedelini toprak vergisi ile finanse eden Japon köylülerin tarımsal üretimi ile ulusal burjuvazi olarak yükselen tüccar-sanayici sınıfının sermayesini sağlayan maddi temeldir (Esenbel, 2019, s.235).

İki ülkenin tarihsel koşullarındaki bir sonraki temel karşıtlığı oluşturan mesele ise ulusal düzeyde yeni politikalar uygulayabilirliklerindedir. Japonya'nın modernleşme çağında bile kendi gereksiniminin dışına çıkıp geçmişten gelen iktisadî geleneğine uygun iktisadî politika uygulayabildiğini Abdürreşid İbrahim'in Japon meclisinde mebuslar, profesörler, elitler gibi Japon aydınları ile yaptığı sohbetlerden çıkarsanabilir. Bu bağlamda Abdürreşid İbrahim'in aktardığı Profesör Tomidco'nun Japon hükümetinin İngiliz emperyalizminin dayattığı temel iktisadî ilkeleri uygulamadığını gösteren şu sözleri örnek olarak sunulabilir: "Şimdi bizde en büyük mesele iktisat meselesidir. Daha doğrusu hayat meselesidir; arazi az, memleketimiz fakir, hizmet de yok, dışardan mal gelemiz, gümrük ağır, ihracatımız yok, milletin paraya ihtiyacı çok, hükümet buralarını unutmuş gibidir" (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.349).

Bu konuda sözü edilmesi gereken bir diğer etken ise Osmanlı Devleti'nin birbirinden farklı özellikler gösteren bölgelerden oluşan bir bütünlük olarak kıta büyüklüğünde bir alana yayılmış olmasıydı. Bununla birlikte dilsel, dinsel, kültürel birçok bakımdan birbirinden ayrılan nüfusları barındırıyordu. Öte yandan bir ada ulusu olan Japonya, ortak bir kültürel kimliği paylaşan uyumlu ve homojen bir nüfusa sahip olmasıdır. Son olarak, özellikle XIX. yüzyıl boyunca ve XX. yüzyıl başlarında Batı'nın Osmanlı ve Japonya'ya karşı sergilediği tutum birbirinden oldukça farklıdır. XIX. yüzyıl boyunca politik gücün en önemli ölçütü, sahip olunan toprak miktarıdır. Bu bakımdan Batı'nın yayılmacı güçleri için Japonya kısıtlı doğal kaynakları olan, küçük ve dağlık bir ada ülkesi olması bağlamında pek de kıymetli değildi. Diğer yandan Osmanlı Devleti, sahip olduğu topraklar açısından zengindi ve yayılmacı ulus-devletler için bir ganimet konumundaydı. Batı'nın Japonya'ya duyduğu bu göreceli ilgi yoksunluğu, Japonya'nın Batı'nın yasal ve politik yapılarını hızlı bir şekilde benimsemesinin de etkisiyle, Japonya'yı XIX. yüzyıl emperyalizminin açgözlülüğünden uzak tutmuştur (Esenbel, 2021, s.236-7). Bu bağlamda Japon elitinin Batı modernleşmesini benimsemesi daha kolay olmuştur. Öte yandan Batı emperyalizminin Orta Doğu ve Balkanlardaki menfaati sebebiyle Osmanlı eliti, diplomasinin kısır koşullarına tahammül etmek zorunda

kalmışlardır. Tersine Japonya, Batı'nın birincil hedefi olmadığından Osmanlı yetkililerinin karşılaştıkları sorunlara çoğunlukla maruz kalmadılar.⁷

3. Kalkınma Stratejisi Olarak Japon Modelinin Sunulması: Abdürreşid İbrahim Örneği

Meiji Restorasyonu sonrasında, yeni Japon hükümeti Batı'yı daha yakından tanıyan Osmanlı Devleti ile ilişki kurma çabasına girmişti. Öte yandan Osmanlı Devleti de Japonya'nın hızla dünya sahnesine çıkmasını ve bunu sağlayan başarılı reformların önemini fark etmiş ve Japonya ile ilişki kurmanın faydalı olacağına inanmıştı. Özellikle Japonların Rusya'yı mağlup etmesiyle, hem anılarda taze olan Kırım Muharebesi'nin kaybının verdiği hüznün ve hoşnutsuzluk hem de Osmanlı aydını nezdinde Japonya ile Osmanlılar arasında aynı kökenden gelmeyi içeren bir ortaklık yaratma arzusu, muhafazakâr Türk düşüncesinde ve bazı aydınlarda kültürel özelliklerin kaybedilmeden modernleşmenin mümkün olduğuna dair bir inanç oluşturmuş ve Japonya tecrübesinin Osmanlılar için rol-model olması gerektiği zihinlerde kuvvetli bir şekilde hâkim olmuştu. Bu düşüncenin önemli temsilcilerinden biri de Rusyalı Müslüman Türklere Abdürreşid İbrahim'dir. Çalışmanın bu kısmında öncelikle Abdürreşid İbrahim'in yaşam öyküsüne kısaca değinilecek, bu bağlamda daha çok siyasî aktivist yönü ortaya konulmaya çalışılacaktır.⁸

3.1. Abdürreşid İbrahim'in siyasî aktivizmi⁹

23 Nisan 1857 yılında Sibiry'a da Tobolsk vilayetinin Tara kasabasında dünyaya gelen Abdürreşid İbrahim, Rusyalı Türklere aittir. Gazeteci, yazar, seyyah, aktivist olan oldukça renkli bir siyasî kimliğe sahip Abdürreşid İbrahim, yirminci yüzyılın başında Rusya'nın Müslüman azınlıklara yönelik baskı rejimine karşın Rusya Türklere millî mücadelesinin en ön saflarında yer alır. Tüm dünya Müslümanlarının ittifakı fikrine sahip bulunan Abdürreşid İbrahim, Rusya Müslümanları için siyasî bir organ kurmak maksadı ile uzun uğraşları sonucunda 15 Ağustos 1905 günü Nijni Novgorod'ta G. Struve gemisi üzerinde Rusya Müslüman cemaatinin Ahmed Agayev, Alim Maksudov ve Bünyamin Ahmedov gibi önde gelen şahsiyetleri ile ilk toplantının yapılmasını sağlar. Bu toplantıyı takiben Abdürreşid İbrahim, Rusya Müslümanları arasında ittifak kurmanın gerekliliğini anlatan *Bin Üçyüz Senelik Nazra* adlı eserini yayımlar. Kararlaştırılan program dahilinde 1905 yılının Ekim ayında 'İttifak' partisi için bir program ve tüzük hazırlanır. 15 Ocak 1906'da yine izinsiz olarak toplanan ikinci kongrede ise 'Umum Rusya Müslümanları İttifakı'nın kurulması resmen kararlaştırılır. Rusya Müslümanlarının en önemli toplantısı olan üçüncü kongre aynı yılın 16-21 Ağustos tarihlerinde yapılmıştır ve toplantı sonunda seçimle oluşturulan, Yusuf Akçura'nın ikinci, İsmail Gaspıralı'nın dördüncü seçildiği 15 kişilik komiteden en çok oyu alan Abdürreşid İbrahim, merkezî komitenin başına getirilmiştir. 1907 yılında, Rusya'nın azınlıklara yönelik baskıcı siyasetinin yeniden gündeme gelmesiyle Müslümanların her türlü siyasal faaliyet imkânından mahrum kalması sonucu Rusya Müslümanlarının ittifak hareketi kesin bir sonuca ulaşamaz ve Abdürreşid İbrahim Rusya'yı terk etmek zorunda kalır. Bu yılın sonlarında ailesini Tara'da bırakıp Batı Türkistan, Buhara, Semerkant, Yedisu ve civarını kapsayan bir yıllık bir geziden sonra ailesini Kazan'a yerleştiren Abdürreşid

⁷ Yine de Japonların Meiji yenileşmesi çerçevesinde geleneksel yaşam tarzına yapılan müdahaleleri tamamiyle içselleştirdiği söylenemez. 1868-78 yılları arasında Meiji idaresinin devam ettiği ilk on yıl içinde en az 190 zirai ayaklanma olmuştur. 1877'de hükümet, köylünün üzerindeki vergi yükünü hafifletmek için çeşitli tedbirlere başvurmak zorunda kalmıştır. Çiftçiler okullar yapmaya, mecburi askerliğe, arazinin kadastro sunun yapılmasına, örgülü saçların kesilmesine, kanunî eşitliğe, Budizm konusundaki şiddetli yasaklara, takvim reformuna yani kısaca yerleşmiş olan yaşam tarzına müdahale eden pek çok hukukî düzenlemeye karşı gelmekteydiler (Benedict, 2011, s.67).

⁸ Abdürreşid İbrahim'in hayatının ilk yıllarına dair temel başvuru kaynağı kendi yazdığı biyografisidir. Abdürreşid İbrahim, *Tercüme-i Halim-Ya ki Başuma Gelenler* ismini verdiği biyografik eserini iki cilt olarak tasarlamıştır. 1885 yılına kadar olan kısmı kapsayan birinci cildi sayesinde Abdürreşid İbrahim'in hayatının ilk 27 yılına dair doğrudan bilgi edinilir, ikinci cildinin ise yayınlanmamış olma ihtimali yüksektir. Yaşamının bundan sonraki kısmı için en derli toplu çalışmaya İsmail Türkoğlu tarafından yapılan yüksek lisans çalışmasıdır. Ayrıca 1934 sonrası Japonya yılları hakkında neredeyse tek başvuru kaynağı Selçuk Esenbel'in çalışmalarıdır (Özbek, 1995, s.12).

⁹ Bu bölümde Abdürreşid İbrahim'in politik aktivizmine kısaca değinilecek ve aksi belirtilmedikçe Nadir Özbek'in (1995), *Toplumsal Tarih* dergisi 19. sayısında yayınlanan Abdürreşid İbrahim İslamcı Bir Eylem Adamı isimli yazısı temel kaynak olarak kullanılacaktır. Aynı zamanda Abdürreşid İbrahim'in Rusya'da başlayan politik aktivistlik serüvenine yönelik ayrıntılı bilgi için Selçuk Esenbel'in *Japon Modernleşmesi ve Osmanlı Japonya'nın Türk Dünyası ve İslam Politikaları* adındaki önemli eseri ile Nadir Özbek'in Abdürreşid İbrahim (1857-1944) The Life and Thought of a Muslim Activist isimli yüksek lisans tezine bakılabilir. Ayrıca *Toplumsal Tarih Dergisi*'nin 19. ve 20. sayılarında Abdürreşid İbrahim için özel bir dosya açılmıştır. Bu sayılarda Esenbel ve Özbek'in yanı sıra François Geogon, İsmail Türkoğlu gibi isimler de Abdürreşid İbrahim'in Rusya'daki erken dönem faaliyetleri ile Japonya'nın Türk ve İslâm dünyasına yönelik emperyalist düşüncesinin yayılmasında özel rolünü aydınlatarak önemli çalışmalarına yer verilmiştir.

İbrahim, 16 Eylül 1908 tarihinde Sibiryâ, Moğolistan, Mançurya, Kore, Çin, Hicaz ve Orta Doğu üzerinden İstanbul'da son bulan seyahatine başlar. Abdürreşid İbrahim'in bu seyahatinin en önemli kısmını Japonya oluşturur ve Japon hükümetiyle daha sonra resmî bir hüviyete bürünecek olan ilişkilerin temelini bu ziyaret oluşturur (Özbek, 1995, s.8-10).¹⁰

Abdürreşid İbrahim'in Kasım 1908-Ocak 1909 Japonya ziyareti dönemin gizli bir radikal milliyetçi örgütü olan "Kara Ejderler" tarafından ayarlanmıştır. Bu örgütün üyeleri ile birlikte Abdürreşid İbrahim, 'Asya Savunma Gücü' adında bir başka örgüt kurmuşlardır. İstanbul'da iken İttihat ve Terakki Cemiyeti ile yakın ilişkiler kurmuştur. Kendi anılarında belirttiği üzere Japonya'da bulunmasının asıl amacı, Japonya'ya İslâmiyet'i resmî düzeyde kabul ettirerek Japon İmparatorunun hilafet makamına bağlanması ve böylece Batılı bir ülke gibi kalkınmış olan Japonya'nın önderliğinde bütün doğu kavimlerinin ittihadını sağlamaktır. Bu seyahatinin sonuna doğru Hac mevsiminde Hicaz'a giden Abdürreşid İbrahim, Müslümanların bu birlikteliğini 'ittihâd-ı İslâm' propagandası için değerlendirmek istemiş ve çeşitli toplantılar düzenlemiş, ancak Avrupalıları kuşkulandırmamak için gösterilen hassasiyet dolayısıyla başarıya ulaşamamıştır. Abdürreşid İbrahim, İstanbul'a geldiğinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Şehzadebaşı Kulübü'nde örgütlenen dinî-siyasî faaliyetler gösteren Heyet-i İlmiye içinde yer alarak pek çok konferans verir. Japonya'yı örnek model olarak sunan bu konferansların büyük bir kısmı *Sirat-ı Müstakim* dergisinde yayınlanır. Abdürreşid İbrahim'in konferansları İstanbul dışına da taşmıştır. Örneğin; Bursa'da yine İttihat ve Terakki Kulübünde birçok konuşma yapmıştır. İstanbul'da, Osman Cudi, Ahmed Taceddin ve Yakup Kemal'le birlikte Müslümanların birbirini tanması anlamına gelen *Tearüf-i Müslimin* isimli bir dergi çıkarmıştır ve bu derginin baş yazarı olarak hemen her sayıda -iktisadî konulara da değinen- yazıları vardır. Bu dergi yayın hayatına Trablusgarp Savaşı başladıktan sonra yayın ekibinin Trablusgarp'a gitme kararı almasıyla birlikte 32 sayı sonunda son vermiştir. Ayrıca Abdürreşid İbrahim'in Avrupa'daki Müslümanlar ile de bir araya geldiği çeşitli kongreler düzenlenmiştir (Özbek, 1995, s.10-1). Abdürreşid İbrahim'in faaliyetlerinden rahatsız olan Rusya, diplomatik gayretle Japonya ve Osmanlı Devleti sınırlarında bulunduğu sıralarda Abdürreşid İbrahim'in iadesini istemiştir. Abdürreşid İbrahim bu faaliyetleri dolayısıyla pek çok kez hapsedilmiş ve de sürgün edilmiştir.

Abdürreşid İbrahim'in kısaca değinilen bu politik aktivizmi onun renkli, ihtiraslı ve tutkulu kişiliğini ortaya koymakta yetersiz kalsa da daha fazlası bu çalışmanın kapsamını aşmaktadır. Ancak, Japonya'nın emperyalist bir imparatorluk oluşturma çabalarında Türk-İslâm dünyasına yönelik projesini, milliyetçi ve İslâmcı karakterli Abdürreşid İbrahim vasıtasıyla yürüttüğünü söylemek bu noktada anlamlı olacaktır. Esenbel'e göre Abdürreşid İbrahim, Japonya'nın Türk ve İslâm dünyası ile kurduğu bağlantıya aracılık etmiş, 'İslâm'ın kurtarıcısı Japonya' imajının yaratılmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Abdürreşid İbrahim, Osmanlı Devleti'nin yıkılması ve yeni Cumhuriyet rejiminin de Rusya Müslümanlarına ilgisiz kalması dolayısıyla, İslâm'ın kurtarıcısı olarak gördüğü Japonya'ya samimiyetle bağlı kalmış, 'dogmatik' bir şekilde inandığı 'ittihâd-ı İslâm' fikri eylemlerinin temelini oluşturmuştur (Esenbel, 2021, s.335).

3.2. Rol-model olarak Japon kalkınmasında millî ahlâk ve kültürel sermaye: Şark ittihâdı

Abdürreşid İbrahim'in Doğu seyahatinde gözlemlemiş olduğu olgulardan biri Batılı olmadığı halde Batılı bir görünüme ulaşmayı başarabilen tek toplumun Japonya olduğudur. İstanbul'da verdiği konferansların içeriğine ait notların derlendiği *Sirat-ı Müstakim* dergisinde yayınlanan yazılarından birinde Abdürreşid İbrahim, Japon kalkınmasının tüm Şark toplumlarına rehber olması gerektiğini kaydeder. Japonya'nın öz kültürünü koruyarak Batılı bir ülke görünümüne eriştiğine inanan Abdürreşid İbrahim, 'kemal-i faaliyet ve ciddiyet' ile çalışan bir toplumun, ne elbiselerini ne de ahlâkını değiştirmeye ihtiyacı olmadığını

¹⁰ Bu seyahatle ilgili anılarını ise *Âlem-i İslâm ve Japonya'da İntişar-ı İslâmiyet* adı altında 1910 yılında yayımlar. İki ciltlik bu eser Asya'daki Müslümanların içinde buldukları zor durumları ve onları bu hâle getirdiğini belirttiği Avrupa emperyalizmine karşı olası kurtuluş yollarını tartışıp okuyuculara aktardığı çok önemli bir eserdir. Bu eserin kopyaları *Sirat-ı Müstakim* ve *Sebilürreşad* gazeteleri başta olmak üzere çeşitli gazeteler vasıtasıyla Anadolu'da da yoğun bir ilgi ve taleple karşılanmıştır. Osmanlı basınında Japonya'yı bir rol model olarak inşa eden ilk yazılardan iki ülke arasındaki ilişkilerin eski bağlamından kopacağı tarih olarak 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadarki süreçte Japonya üzerine yazılan en detaylı ve belki de bir aksiyon insanı olmasından ötürü başka yerlerden ulaşılamayacak bilgileri iyi bir üslup ile okuyucuya aktarması sebebiyle Abdürreşid İbrahim'in bu kitabı büyük önem kazanmaktadır (Aslan, 2023, s.286-7).

savunmaktadır (Akan, 2017, s.69).¹¹ Hala bazı çevrelerce temel bir ön kabul olarak zihinlerde yer eden Japon toplumunun kültürel özellikleri ile çelişmeden kalkınabildiği algısının yaratılmasında önemli bir rolü olan İslâmcı ve milliyetçi karakterli bir düşünce insanı olan Abdürreşid İbrahim, Japonya'yı Müslüman toplumlara kalkınma yolunda bir örnek model olarak sunarken kendi zihinsel dünyasının arka planında İslâmî ve kültürel ilkelere bağlı kalarak kalkınma düşüncesi vardır.

Abdürreşid İbrahim, Japonların oldukça çalışkan ve yüksek ahlâklı bir toplum olduğunu, ilim ve marifete diğer toplumları aşan bir düzeyde olan ilgi ve yatınlığının Japon kalkınmasının temeli olduğunu düşünür. Japonya'da tüccarın kazandığını millete verdiğini, esnafın geçimliğinden arta kalanı hazineye teslim ettiğini, ulemanın bilgisini kamusalştırdığını ifade ederken Japon toplumunun, bireysel hazlarını öncelemeyip toplumun geneline ilişkin bir çıkarı gözettiğini ima eder (Akan, 2017, s.69).

Abdürreşid İbrahim'e göre Japon toplumu bazı genetik meziyetleri ile Avrupa'yı dahi aşan bir medeniyet seviyesine erişmiştir. Japon limanına bir gemi içinde yaklaşınca Abdürreşid İbrahim, Japonya'ya giriş yaparken "toprakbastı" gibi herhangi bir ücret talep edilmemesi ve vapurdan limana nakil için bir bedel ödenmemesini heyecanla karşılamış ve Avrupa'da bu tür işlemler için bedel ödenmesine karşın Japonya'da olmamasını "Bu çatana ile karaya götürdüğünüz için para istemiyor musunuz" şeklinde orada bulunan görevli bir personele soru yönelttiğinde aldığı şu cevap karşısında oldukça hoşnut olduğu gözlemlenmektedir: "Biz yolcuları karadan aldık, karaya vermek borcumuzdur. Gümrük kapısından çıktıktan sonra nereye isterseniz ve nasıl isterseniz gidebilirsiniz..." (Abdürreşid İbrahim, 2012, s.275). Abdürreşid İbrahim bu heyecanla devam ederek, Londra ve Paris meftunu olmakla itham ettiği Müslüman aydınlara eleştirel yaklaşır ve Avrupa'da böyle medeniyete rast gelinemeyeceğini ama Müslüman aydınlarmın sahip olduğu ideolojik bakışın bu gerçekliği görmelerini engelleyeceğini yazar (Abdürreşid İbrahim, 2012, s.276). Kendi eşyalarını varacağı yere kadar taşıyan bir hamala belirli bir miktar bahşış veren Abdürreşid İbrahim, Japon hamalın ülkesine gelen bir yabancıya karşı Japon geleneksel selamı vermesini yüksek terbiye ve edeple açıklarken, gördüğü bu nezaket karşısında oldukça etkilenir (Abdürreşid İbrahim, 2012, s.279).

Ayrıca Abdürreşid İbrahim'in savaş zamanında Rusya'dan gelen bir savaş ganimeti veya kendisinin bahsettiği şekliyle 'esir' olarak Petersburg yakınındaki Konpin fabrikasında imal olunan büyük bir 'top'un böylesine küçük bir köyde sergilenmesine de şaşkınlıkla yaklaşır. Nedenini kendisine nezaret eden görevliye sorduğunda, buranın küçük bir köy de olsa her ecnebi memleketten gelen yabancıların gözüne çarpan bir savaş simgenin burada bulunmasının kendileri açısından mühim olduğunu, ayrıca Japonya'nın pek çok limanında bu nitelikte nesnelere olduğu şeklinde bir geri dönüşle karşılaşmıştır (Abdürreşid İbrahim, 2012, s.276-277). Gerçekten de Japon kalkınmasının önemli simgelerinden biri olarak Batı'nın önemli askerî gücü Ruslara karşı alınan savaş galibiyetinin, Japon ve Müslümanların zihnindeki mühim konumunu gösterebilecek nitelikte bir sembol olarak 'savaş topu'nun karşımıza çıkması şaşırtıcı olmamalıdır. Rus-Japon Savaşı'ndaki Japon galibiyetinin Müslüman âleminde yarattığı atmosferi Abdürreşid İbrahim, Japonya'daki görüşmelerinde şu şekilde aktardığını anlatıyor: "Japon milleti bizim için gıyaben ihtiram etmiş olduğumuz bir millettir, her ne kadar biz Japonların ne gibi bir millet olduğunu bilmez idiysek de genellikle bizim Müslümanlarda ve özellikle Tatarlarda Japonlara karşı bir manevî cazibe mevcut idi. Rus-Japon Muharebesi başlar başlamaz bütün Müslümanlar hiçbir münasebetleri olmayan Japonların muzaffer olması için dua ettiler." (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.300).

Abdürreşid, Japonların gece hayatı olmadığını aktarırken, Japonya'yı karış karış gezdiğini Japon ahlâkını, İslâma yaraşır derecede yüksek olduğunu aktarır. Herkesin gece erken uyuyup sabah erken kalktığını, geceleri sokaklarda elinde fenerle gezen postacı ve telgrafçılar dışında kimsenin bulunmadığını ve Japonların bu hasletini son derece makul, yerinde bulmuştur (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.331). Japonların savaş ahlâkını da Rus ve Türklere nazaran değerlendirdiğinde şaşırtıcı bulur. Japon bir köylü ile Japonların

¹¹ Japonya'nın kendi kültürünü koruyarak modernleştiği söylemi o dönemde Japon üst düzey yöneticileri tarafından da desteklenmekteydi. Abdürreşid İbrahim'in Japonya'nın eski Dışişleri Bakanı Kont Okoma'ya İslâmiyeti tanıtarken yaptığı sohbet esnasında Okoma'nın sarfettiği şu sözler bu iddiayı destekler niteliktedir: "Japonya'nın menfaatleri millî ahlâklarını muhafaza etmektedir. Millî ahlâklarını zayı ettikleri an Japonlukları da zayı olacaktır." (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.303)

savaş ahlâkına dair bir konuşma yapar. Japon köylü, Japonlar arasındaki savaşlarda tek amacın her iki taraf için de savaşı kazanmak olduğu, mağlup tarafı yağmalamak gibi gayrî ahlâki bir düşünceye sahip olmadıklarını, hatta savaşta hayatını kaybedenlerin eşyalarının toplanıp ailesine teslim edildiğini söyler. Ancak Japonya'nın Rusya ile yaptığı savaşta Rusların kendi arkadaşlarını bile yağmaladığını gördüğünde şaşırıldığını söyler. Abdürreşid İbrahim, Japon köylü ile yaptığı bu sohbetten hoşnutluk duyduğunu belirtir (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.334-7). Japonlar, Rus ile olan savaşı kazanmalarını yüksek ahlâkî değerlerine bağlarlar. Abdürreşid İbrahim de bunu onaylar niteliktedir, pek çok kez Japonların İslâmiyet dairesinde yaşadığını belirtmektedir.

Abdürreşid İbrahim, Müslümanların kurtuluş reçetesi olarak Türk-İslâm birliğini öne çıkarırken örnek model olarak ise Japonya'yı görür.¹² Abdürreşid İbrahim'e göre Türklerle aynı köklere sahip bir kavim olan Japonya'nın kalkınması, Şark dünyasının öncüsü olarak sunulmuştur. Japonya ise bu öncülük rolünü üstlenmekte çok heveslidir ve üst düzey temsilcileri tarafından Abdürreşid İbrahim'e pek çok kez bu kendilerine yüklenen bu rol için hoşnutluk bildirilmiştir. Zaten Japonya farklı bir amaçla da olsa resmî düzeyde bu politikayı yürütmektedir. Japonya'ya göre Türk-İslâm dünyası özellikle Osmanlı Devleti, aynı coğrafyada aynı amaca sahip olan Rusya'ya karşı kullanabileceği bir cephe olmaktan ziyade Mezopotamya'nın bereketli topraklarına işaret eden ekonomik anlamda kullanılacak önemli bir değere sahip olan devlettir (Esenbel, 2019, s.303).

Abdürreşid İbrahim, Japonya'nın 45 sene öncesine kadar 300'e yakın, iç işlerinde müstakil olan derebeyi tarafından yönetildiğini, daha sonra bu yönetim düzeninin lağvedilerek derebeylere kontluklar verildiğini aktarırken, bu derebeylerden bazıları ile temas kurup, dostluklar geliştirdiğini anlatır. Kont Macora, Abdürreşid İbrahim'in temasa geçtiği bir diğer eski derebeydir. Abdürreşid İbrahim, Macora'nın hanesinde yaptıkları bir görüşmeden şu sözleri aktarır: “Bununla beraber, her milletin kendi âdeti kendisi için mukaddestir, bizim Japonların âdeti böyledir. Biz hiçbir vakit kendi millî âdetimizi değiştirmek fikrinde değiliz. Bugün sizin bu teşrifinizden son derece memnunum, Tatar-Türk kavimleri bizim kardeşlerimiz oldukları gibi, bizi bu asırda birleştirecek şarklılık da istikbalde büyük bir rabita kuvvetimiz olacaktır.” Kont, ayrıca Abdürreşid İbrahim'e, kendisinin huzuruna teşrif ettiği için minnet bildirir ve “bugün benim için bayram günü oldu” ifadesini kullanır (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.339-42). Kont, ‘kan kardeşlerimiz’ olarak bahsettiği Türk-Tatar toplumunu yıllardır görmezden geldikleri için kendilerini suçlu hissettiklerini lakin ‘Şark İttihadı’ fikrinde öncü rol üstlendiği için Abdürreşid İbrahim'e teşekkür ederek devam eder (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.344).

Japon Kont'un bu sözleri Japonya'nın Batı'dan daha geç başlayan emperyalist yayılım çabasında ‘Şark Dünyası’na nasıl yaklaştığını göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca Abdürreşid İbrahim ile Kont'un farklı açılardan olsa da psikolojik bir etki olarak kullanılan panist fikirlerini kendi çıkarları ile uyumlu olarak bir araya getirme gayretinin işlendiği Abdürreşid İbrahim'in önemli bir tarihî vesika olma mahiyetindeki bu görüşmelerden pek çoğunun yer aldığı eserinin hala yeterince incelenmemiş olması şaşırtıcıdır. Esenbel (2019), Abdürreşid İbrahim'in bu eserinin Japonya hakkında ilk kapsamlı eser olduğunu, Japon toplumunun yirminci yüzyıl başındaki yaşamına anlamlı yorumlar getirdiğini hatırlatmaktadır (s.325). Abdürreşid İbrahim'in eseri bu minvalde yani Japonya'nın emperyalist yayılma amacının üst düzey yönetici elitleri tarafından ilan edildiği birçok pasaj barındırır. Eski düzenin (derebeylik sisteminin) zadeğânından halihazırda ise önemli bir emekli siyaset adamı olan eski dışişleri bakanı Kont Okama ile diğer sohbetinde Abdürreşid İbrahim, Okama'ya Japonya'nın nüfusunun hızlı arttığını ancak mevcut arazinin kâfi olmadığını dolayısıyla Japonya'nın istikbali hakkındaki fikirlerinin ne olduğunu sorar. Okama ise Abdürreşid İbrahim'i tasdikler ve bu konu üzerine düşünüldüğünü, Japonya'ya toprak lazım olduğunu söylemektedir: “Evet şüphe yok, 5 sene sonra değil, Japonlara bugünden itibaren arazi lazım. (...) Kore

¹² Yaratılmaya çalışılan Japon imgesinin kurgulanmasında ve yaygınlaştırılmasında basın son derece önemli ve merkezî bir konumdadır, Abdürreşid İbrahim de basın yolunu sıklıkla kullanmıştır. Cem Evrim Aslan, “Geç Osmanlı Dönemi Basınında Bir Merak Unsuru ve Rol Model Olarak Japonya” isimli doktora tezinde bu konuyu irdelemektedir. Aslan (2023), Japonya'nın örnek model olarak kurgulanmasında basının son derece işlevsel bir rol oynadığını belirtmektedir. O dönemde Osmanlı basını, İslâm'ı kabul etmeye üzere olan bir Japonya tasvir etmiş, -bizzat Japonya da bu propagandayı yürütmekteydi- Osmanlı insanının zihninde Japon imgesi, İslâm'ın kurtarıcısı olarak oluşmuştur (s.359). Bu konuda daha ayrıntılı bilgiye ulaşmak isteyen okurlar için Aslan'ın doktora tezi çalışmasının önemli bilgiler sunduğunu aktarmakla yetineceğiz.

değil, 5 sene sonra Mançurya da, Moğolistan da lazım olacak. Değil yalnız oraları, Hind okyanusu adalarına kadar el uzatmayı göze alacağız.” Bunun üzerine Abdürreşid İbrahim, Kont’a Japonya’nın bu politikalarının Avrupa’nın tepkisini çekeceğini söyler. Kont ise her ne olursa olsun Japonya’nın bu ülküsünden vazgeçmeyeceğini, Japonların hayatının artık kılıçlarının ucunda olduğunu belirtir (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.355). Bir dünya gücü olarak Japonya’nın emperyalist yayılma ülküsü, İkinci Dünya Savaşı’na sebebiyet verecek olaylardan biri olacak ve kendisi açısından büyük bir felaketle sonuçlanacaktır.

Abdürreşid İbrahim, Kont Okoma’ya, Japonya’nın bir güneş gibi doğduğunu ve Şark toplumlarının özgüven kazanması açısından önemli bir örnek teşkil ettiğini ve Avrupalı diplomatların ‘oryantalist’ söylemlerinin aksine Şark toplumlarının da medenileşebilme kabiliyetine sahip olduklarını kanıtladığını söyler (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.302).¹³ Japon üst düzey yöneticileri ile temasları devam eden Abdürreşid İbrahim, Kont Okama ile görüşmesinden sonra Tarihçiler Cemiyeti Umumi Toplantısına katılarak bir konuşma yapar. Bu konuşmada, Şark toplumlarının müzmin bir hastalık halinde olduklarını, fakat sahip oldukları metanet sayesinde hiçbir zaman ümitsizliğe kapılmayacak bir karaktere sahip bulduklarından geçmişte atlattıkları pek çok badire gibi şimdi de vakit geçirmeden bu hastalık halinden kurtulmanın çarelerini aramalarını, bu çarenin de Japonya tarafından Şark toplumlarına zaten sunulduğunu, yani kalkınma yolunda Japonya’nın bütün Şark toplumlarını aydınlattığına değinirken salonda bulunanlardan büyük bir alkış almıştır. Abdürreşid İbrahim sözlerine şu şekilde devam etmiştir:

Ben bugün Japonların öne geçtiklerine -gözlerimle görerek- kanaat getirdim. Japonlarda gördüğüm fitri kabiliyet bana gayet büyük itminan vermiştir. Büyük bir cesaretle söyleyebilirim ki Japonların 'Midi' tarihleri saf altın ile kayd ve zapt olunursa yeridir. (Alkışlar) (...) Ben Japon milletine olan muhabbetimi arzediyorum, ümit ederim ki hakikat de benimledir. Japon milleti bütün Doğu kavimlerine rehber olacaklardır, Doğunun tabii mecrası yükselmektir. Buna kimse mani olamayacaktır. Avrupalılar buna 'tabiat kanunu' derler, fakat bizim müslümanlar 'ilahî kanun' derler, mukaddes kitabımız olan Kur'an'ımızda dahi, Allah'ın makduratı tebdil olunamaz buyurulmuştur. (Abdürreşid İbrahim, 2019, ss.318-9)

Abdürreşid İbrahim, Osmanlı Devleti’nin Avrupa’nın gerisinde kalma serüvenini Türklerin öz kimliklerini kaybetmesiyle açıklar. Abdürreşid İbrahim’e göre Osmanlılar vaktiyle nüfusu, topraklarının genişliği, kara ve deniz sınırları, askerî ve iktisadî potansiyeli ile Avrupa karşısında büyük bir güç ve geleceği de parlak iken tedricî surette bir buçuk asır gibi kısa bir sürede bugünkü buldukları hale geldiler. Osmanlıların sahip olduğu bu kaynakların Avrupalıları cezbedtiğini ve hassas diplomatik politikalar yürüterek Türklerin önüne set çektiğini Kont Okama’ya anlatan Abdürreşid İbrahim, bu yolda Avrupalıların Japonya’ya karşı da katî surette müdahalede bulunacağını söylemektedir (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.357). Abdürreşid İbrahim’in millî ahlâk/karakter ile kalkınma arasında kurduğu birçok bağlantı söz konusudur. Abdürreşid İbrahim’in Honci Mektebi’nde Japonlara ithafen yaptığı bir konuşmada kullandığı ifadeler bu konuya ne denli önem verdiğini göstermesi bağlamında önemlidir:

Hizmetlerin en büyüğü (b)ilim ve maarife hizmettir, kuvvetlerin de en büyüğü (b)ilim ve maariftir. Fakat milletlerin bekası için yalnız (b)ilim kifayet etmez. Bunun için bir de millî ahlâk ve millî hamîyyetin muhafazası lazımdır. Bugün Fransızlarda (b)ilim vardır, herşey vardır. Fakat, ahlâk olmadığından yıkılmaya/çökmeye mahkum bir millettir. Er-geç Fransızlar yıkılacaklardır. Japon milletine aşırı muhabbetimden, kalbimin bütün samimiyetiyle tavsiye edeceğim nokta şudur: Siz maarif için sa’y u gayret ettiğiniz gibi, büyük bir ihtimamla ‘yamata tamaşı’ millî ahlâkın muhafazasına da gayret ediniz, millî hamîyyeti olmayan bir milletin bekası mümkün değildir. Japonların Rus muharebesini kazanmaları da millî hamîyyetleri sayesinde. Bu kadarla iktifa ederim. (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.359)

Tokyo’da iken Abdürreşid İbrahim, uzun süre başbakanlık yapan ve Japonya’nın imparatorundan sonraki en

¹³ Niyazi Berkes, Avrupa kamuoyunda oluşmuş olan Avrupa-dışı toplumların -Türklerin- ‘başarısızlığının’ doğasal yeteneksizliklerinden kaynaklı olduğu düşüncesinin, Türkiye’den çok sonra modernleşme ve kalkınma yoluna giren Japonya sayesinde tersyüz olduğunu belirtir. Berkes’e göre Japonya gibi Asyalı bir ulus-toplum modern ekonomiyi benimseyip uygulamanın olasılık dahilinde olduğunu göstermiştir (Berkes, 2023, s.21).

önemli kişisi olan Prens Ito ile de görüşmüştür. Abdürreşid İbrahim köyleri dolaşmakta iken bir telgrafçının Prens Ito'nun çay davetini ilettiği bir mektup getirdiğini ve doğrudan iştirak ettiğini anlatır. Bu çay sohbetinde Prens Ito ile Abdürreşid İbrahim oldukça ilginç konularda hasbihal etmişlerdir. Prens Ito ilginç bir şekilde Abdürreşid İbrahim'i Japonya'da misyonerlik faaliyetinde bulunması için teşvik etmektedir. Prens Ito, dinin büyük bir itki olduğunu ve eğer Osmanlıların bu kuvveti kullanabilselerdi, Avrupa karşısında bugünkü hale düşmeyeceklerini hatta İslâm alemine yön vereceğini sohbet esnasında Abdürreşid İbrahim'e söyler. Abdürreşid İbrahim ise Ito'ya Japonya'ya İslâmiyet girmemiş fakat İslâmiyetin ilkelerinin Japonların tabiatında bulunduğunu İslâmiyet'te ne varsa Japonlarda da o hasletlerin bulunduğunu, Japonlarda âdet olan şeylerin -temizlik gibi- Müslümanlarda dinî birer buyruk olduğunu söyler. Ito ayrıca Avrupalı oryantalist metinlerde Türkleri ülke idare edebilecek kabiliyetleri olmadığına yönelik yargısı hakkında Abdürreşid İbrahim'e ne düşündüğünü sorar, Abdürreşid İbrahim ise Avrupalıların yalnızca Türklere değil bütün Şark toplumuna karşı böyle bir ön yargı ürettiği şeklinde cevaplar (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.402-4).

Japon emperyalizmini destekleyen Japon Pan Asyacılar ile Müslüman-Türk, Asya birliğini hedefleyen Abdürreşid İbrahim, bu panist fikirler çerçevesinde Batı emperyalizmine karşı durarak, 'Şarklı' öz kimliği koruyarak iktisaden kalkınarak dünya gücü olma konusunda hemfikir olmuşlardır. Abdürreşid İbrahim her ne kadar Japonya'yı anti-emperyalist olarak kurgulasa da, Japonya'ya yönelik tahayyülü tam olarak Japon emperyalizmini destekler niteliktedir. Abdürreşid İbrahim'e göre Şarklılar birleşmezlerse, Avrupa emperyalizmi hepsinin sonunu getirecektir. Abdürreşid İbrahim, yine Profesör Tomidcu'nun verdiği bir ziyafette yaptığı konuşmada aydınlara seslenir ve Şark İttihâdı'nın Japonlara Allah tarafından tevdi olunmuş bir emanet olduğunu söyler (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.453). Kısacası Abdürreşid İbrahim'in Japonya'da yolculuğu ve üst düzey yöneticileri ile temasları büyük bir hareketin bir parçasıdır.¹⁴

3.3. Abdürreşid İbrahim'in gözünden Japonya'da sosyal yaşamın ritmi: Kentler ve köyler

Abdürreşid İbrahim'e göre Japonya'da gündelik yaşam oldukça renkli ve hareketlidir. Sokaklar ve caddeler lebaleb insan kalabalığıyla dolu, ayrıca caddeler iki yönlü olmak üzere mağazalarla kaplıdır. Ayrıca köylerin de kentlerden farksız, yolların intizamı gibi kentin sunduğu birçok imkânı sunabilmesi Abdürreşid İbrahim açısından şaşırtıcı bir gerçek olmuştur. 'Japonya'nın köylerinde gezmekte ayrı bir letafet var' diyen Abdürreşid İbrahim'e göre, Japon köylüsü ile kentlisi açısından yaşam biçimi çok küçük ayrıntılar dışında farklılaşmamıştır. Köy caddesinde gezintiye çıkan Abdürreşid İbrahim, evlerin cadde üzerinde olan kısmının dükkanlarla dolu olduğunu, postahane, telgrafhane, istasyon ve okul olduğunu görür. Demiryollarının son derece muntazam, vagonların da şayan-ı hayret olduğunu, trenin hızının ise ziyadesiyle fazla olduğunu söyler. Temizlik ve intizamın fevkalade olduğunu, hemen herkesin dükkanlarında gazete okuduğunu aktaran Abdürreşid İbrahim, 'köyde böyle bir hal gören herkesin düçar-ı hayret' olacağını söyler (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.281). Âdet, ahlâk, giyim tarzı, terbiye, edep, disiplinli çalışma, konukseverlik gibi çeşitli cihetlerde kentli ile köylü arasında zahîrî bir fark görünmez. Abdürreşid İbrahim'e göre köylüler, kentlilere nispetle tabiata uygun ve daha sade bir yaşam sürerler. Yani kısaca ifade etmek gerekirse Japon köylüleri tipik bir Doğulu gibi yaşamaktadırlar (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.320).

İnsanların köylerde çok ağır şartlarda çalıştığını, diğer ülkelerde hayvanların yaptığı işleri bile insanların yaptığını, Japon insanının çok çalışkan olduğunu ve çok ağır hizmette bulunmaları dolayısıyla hamama ihtiyaçlarının çok olduğunu belirtir. Japonların titizliği de Abdürreşid İbrahim'in çokça dikkat çekip değindiği bir konu olmuştur. Japonlarda hamamların çok yaygın olduğunu belirten Abdürreşid İbrahim, Japon toplumunda setr-i avret anlayışı hiç olmadığından hamamlarda kadın ve erkeğin hiç çekince olmadan

¹⁴ Abdürreşid İbrahim, Japonya'da bulunduğu sırada Japonya'nın ileri gelenleri ile pek çok görüşme yapmış ve hemen hepsi tarafından sevinç ve muhabbetle karşılanmıştır. Bu yoğun ilgi aynı zamanda Osmanlı Devleti'ne ilişkin meselelere karşı da gösterilmiştir. Abdürreşid İbrahim kitabında Uzak Doğu halklarının Osmanlı Devleti'nde olup bitenlere yönelik duydukları ilgi ve merakı anlatmak için geniş yer ayırmıştır. Örneğin; 31 Mart Vakası Japonya'da gazetelere konu olmuştur. Abdürreşid İbrahim 18 yaşındaki bir çocuğun gazetede ki 31 Mart hakkındaki haberi okuduktan sonra sıkıntılı ve ızdırap içinde kendisi ile sohbet ettiğini, karşılaştığı herkesin kendisine taziyeye bildirdiğini yazıyordu (Georgeon, Abdürreşid İbrahim'in "Âlem-i İslâm"ına Göre 20. Yüzyıl Başlı Uzakdoğusunda Osmanlı İmgesi", s.11, Toplumsal Tarih, sayı:20). Abdürreşid İbrahim'in bu konuya geniş yer vermesi Japon-Osmanlı toplumu arasında bir köprü kurmak niyetiyle olmalıdır.

bir arada yıkanmasını yadırgamıştır (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.338). Japonya’da okuma-yazma oranının köy düzeyinde bile yüksek oluşu Abdürreşid İbrahim’in dikkatini çeken diğer olgudur. Köylerdeki en fakir evlerde bile her sabah alınan ilk şeyin gazete olduğunu söyler. Köylülerin adeta gazete dağıtıcılarını beklerken gözlerinin yollarda kaldığını söyler (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.338). Japonya’da gazetelerin oldukça uygun ve miktar açısından da fazla olduğunu belirtir. Yalnızca şehirlerde değil, köy ve kasabalarda bile gazetenin neşr olunduğunu söylemektedir. Hatta maddî gücü olmayan okurlar için gazetelerin şehrin kalabalık meydanlarına, köprü başlarına asıldığını ve bu sayede herkesin meccanen (ücretsiz) faydalanabildiğini belirtir. Abdürreşid İbrahim, bu denli cömertliğin medenî denen memleketlerin gazetecilerinde görülmediğini söylerken Avrupa’yı kasteder (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.310).

Japonya’da köylerde bile sanayinin çok geliştiğini, her köyde küçük tezgâh ve hatta fabrikaların bile bulunduğunu şaşkınlıkla gözlemlemiştir. Köylerde özellikle çini üretiminin çok yaygın olduğunu hatta hemen her köyde çini imalatı yapıldığını, kış günlerinde ise çoğu köylünün marangozluk ile uğraştığını belirtir. Sahillerde balık avcılığı yapıldığını, balık yağı çıkarma, havyar, balık tütsüleyerek Avrupa’ya, Amerika’ya işlenmiş ve ham çeşitli balık ürünlerinin ihracının gerçekleştiğini, tüm bunların köylülerin zanaat ve ticaretinin kapsamına girdiğini aktarır. Abdürreşid İbrahim birçok köyde elektrik olduğunu ve işlerin yürütülmesinde enerji maddesi olarak elektriğin kullanıldığını ayrıca elektrik ile köylerin aydınlatıldığını gözlemlemiştir. Abdürreşid İbrahim, bu gördüklerine çok hayret ettiğini satırlarının sonunda belirtmektedir (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.339).

Abdürreşid İbrahim’in Japonya’da gözlemediği şaşırtıcı olaylardan biri de posta, telefon ve telgrafların çok oluşu ve hatta köylerde bile bulunuşudur. Taahhüdü mektupların, bakkal dükkânları, eczaneler gibi pek çok işletme tarafından kabul edildiğini ve hemen her dükkânda posta pulunun satıldığını söyler. Ayrıca Abdürreşid İbrahim, posta ile gönderilecek eşyaların yerine ulaşana kadar güvende olduğunu da belirtmektedir. Bir kağıt parçasına sarılıp iple bağlanan herhangi bir eşyanın yolda herhangi bir olumsuzluğa veya zayıata uğramasına ihtimal yokken, Rusya’da 110 paralık bir eşya göndermek için adeta bir cilt kanun kitabı ezberlemenin icap ettiğini söyleyen Abdürreşid İbrahim’e göre topluma kolaylık göstermek tam olarak budur. Japon toplumunun bu sayede işleri kolaylaşır ve hızlandırılır (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.312). Abdürreşid İbrahim, ilk gördüğü Japon köyü olan Maybara’da karşılaştığı telefon kulübesi ile ilgili hayrete düştüğünü, çünkü Rusya’da pek çok büyük şehirde bile telefon olmadığını söyler (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.281).

Japonya’da dolaşırken tek maksadının ne olursa olsun Japonlar hakkında ciddi malumat edinmek olduğunu belirten Abdürreşid İbrahim, bunun için köy köy kent kent dolaşır. Dikkatini çeken olguları da inceliklerle not eder. Mesele Japon eğitim sistemine gelir. Abdürreşid İbrahim, Japonya’da üç tür okul bulunduğunu bunların hükümet, millet ve efrad mektepleri olduğunu söyler. Okul ve öğrencinin çokluğu, ona göre Japon toplumunun bilime şiddetle heves ve muhabbet beslemesinden kaynaklıdır (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.322). Dolayısıyla Abdürreşid İbrahim’e göre Japonların medenî bir görüntü sunan sosyal yaşamları şaşırtıcı olmamalıdır. Abdürreşid İbrahim, ayrıca Japon eğitim sisteminin kendi dillerinde olduğunu, yabancı bir icada veya bilimsel terimlere bile kendi dillerinde karşılık ürettiklerini söyleyerek, Japonların kültür politikalarının milliliğinden etkilenir (Abdürreşid İbrahim, 2019, s. 325).¹⁵ Japonya’daki üniversitelerde kullanılan alet-edevatın da çeşitliliğinin son derece dikkat çekici ve hayret verici olduğundan bahseden Abdürreşid İbrahim, hükümet ve Maarif Nezareti tarafından kurulan en büyük üniversiteyi ziyaret eder. Kimya, kütüphane, hastahane ve özellikle uygulamalı olan otopsi bölümü son derece dikkatini çeker ve Abdürreşid İbrahim buna dair gördüklerini hayranlıkla aktarır. Personel ve öğrencilerin büyük bir titizlik ve dikkatle çalıştıklarını, temizlik ve intizamın fevkalade olduğunu belirten Abdürreşid İbrahim, dakikalarca otopsi bölümünde bulunduğunu ancak çalışanların hizmet aşkı ve titizliklerinden ötürü neredeyse kendisini fark etmediklerinden bahseder (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.372). Kütüphane salonuna da geniş bir başlık altında değinen Abdürreşid İbrahim, 600’ü aşkın öğrencinin salonda okumakta olduğunu görünce kütüphane yetkilisine şaşkınlıkla her gün bu kadar öğrencinin olup

¹⁵ Ancak Esenbel, o zamanlar Japon diline girmiş olan Avrupa kökenli kelimelerden Abdürreşid İbrahim’in habersiz olduğu sonucuna varır (Esenbel, 2019, s.327).

olmadığını sorar ve kütüphane görevlisi sayının çoğunlukla bini geçtiğini bazı günler ise 1400 kadar öğrencinin kütüphanede bulunduğunu söylediğini aktarmaktadır (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.374).

Abdürreşid İbrahim, Japonya'nın meşhur ticaret limanlarından birinin Yokohama kenti olduğunu ve Japon-Avrupa ticareti için açılmış en erken limana sahip olan 200 bin nüfuslu bu kentin pek çok istihdam alanı sağladığını belirtmektedir. Şehrin içinden birçok nehir, kanal geçtiğini sayısız köprüye sahip olduğunu, tramvay ile bir başından ötekine gidilebileceğini belirtmektedir. Japon insanını esasen bu şehirde tanıdığını belirten Abdürreşid İbrahim, şehrin bütün caddelerinin dükkân, mağaza, sanathane, fabrika ile dolu, her köşe başında bir telefon kulübesi, hiçbir tarafında ise boş olan bir insana denk gelinemeyeceğini aktarmaktadır (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.285-6). Japon kenti Yokohoma'nın caddelerinin elektrik ışığıyla aydınlatıldığını ama Avrupa'da olduğu gibi geceyi gündüze çeviren fener ışığı rahatsızlığı değil de mum ışığı mahiyetinde hoş bir aydınlık sağladığını belirtir (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.282). Abdürreşid İbrahim'in Yokohama'da dikkatini çeken bir diğer unsur ise insan-çeker rikşelerin çokluğudur. Abdürreşid İbrahim, nakliyat işinin Türkiye'de öküz, manda, Rusya'da at arabası, Arabistan'da deve ile Japonya'da ise insan ile yapıldığını, en ağır yüklerin hep insanlar tarafından taşındığını belirtir. Ve bu rikşeler yalnız şehirlerde değil köylerde de oldukça yaygındır, bir köyden ötekine rikşe ile gidilir diye eklemektedir (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.283).

Bulunduğu köyden sekiz saatlik yaya yolculuğu sonrası Tokyo'ya varan Abdürreşid İbrahim, bir çay bahçesinde dinlenmek için eğlenir ve burada bulunan ritmin, İstanbul'da Sirkeci ve Galata'da olmadığını söyler. Baştan başa demiryolu ve çifte hat elektrikli tramvay arabalarıyla çevrili olan Tokyo, Abdürreşid İbrahim'in aktardığına göre hınca hınç doludur. Abdürreşid İbrahim, bu insan kalabalığını hayretle karşılar. Caddeleri geniş ve oldukça temiz, düzenli ve insan kalabalığı ile dolu olan bu büyük kent de Japonya'nın diğer kent, kasaba ve köyleri gibi geceleri aydınlatılmış bir görünümündedir (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.292-4). Abdürreşid İbrahim'in Japonya'da en çok dikkatini çeken şeylerden bir diğeri de Tokyo'daki reklam panolarıdır. Japonlarda reklama ehemmiyet verildiğini ve özellikle bayram günlerinde herkesin kendi sanatını, marifetini, kabiliyetini tanıtmak için ilanlar verdiğini söylemektedir (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.292). Tokyo'nun bir âlem-i hayat olduğunu belirten Abdürreşid İbrahim, Japonya'nın bu cihetle Avrupa'ya dahi kıyas kabul etmeyecek bir üstünlüğü olduğunu söyler. Çünkü bütün ticarî yaşam, reklam ve ilanlar tarafından yönlendirilir. Büyük tüccarların ilanlarının daha şaşaalı olduğunu söyleyen Abdürreşid İbrahim'e göre insan sadece onları izleyerek ömrünü geçirse kâfi olur (Abdürreşid İbrahim, 2019, s.296).¹⁶

4. Sonuç

Abdürreşid İbrahim, Japonya ve geziyi kapsayan tüm seyahat notlarını *Âlem-i İslâm ve Japonya'da İntişâr-ı İslâmiyet* adlı iki ciltlik eseri ile okuyucuya tefrika etmiştir. Özellikle bu eserin Japonya'yı aktardığı eserin birinci cildinde Abdürreşid İbrahim, Osmanlı basınında çeşitli vasıtalarla geçmişte oluşmuş Japon imgesinin sürdürülmesinde önemli bir rol oynarken, bu imgenin Müslüman-Türk kamuoyunda rehber niteliğine kavuşması için iki taraflı bir çaba gösterecektir. Aynı zamanda Abdürreşid İbrahim'in asıl amacı Müslümanların geri kalmışlığına çözüm yolları aramak ve bu konuya ilişkin bir kamuoyu oluşturarak problemi toplum için pratik bir sorun hale getirmek ve bu konuda aksiyon almalarını sağlamaktır. Japonya'yı İslâm'ın kurtarıcısı olarak görmesinin bir diğer boyutu da, kalkınma programında Müslüman ülkelere Japon modelini örnek gösterme isteğidir.

Bu dönemde Japonya'nın resmî politikası da Abdürreşid İbrahim'in Japon elitleri ile yaptığı görüşmelerden aktardığı notların da ortaya koyduğu gibi emperyalist yayımlıcağı içeren ve bu bağlamda İslâm dininin koruyucu ve kurtarıcısı olarak Japonya imajı yaratılmasını sağlamaya yönelikti. Nitekim bir politika aracı olarak, Japonya'da İslâmiyet'in 'göstermelik' yayılımını sağlamak için misyonerlik gibi faaliyetler Japon en üst düzey yetkilileri tarafından teşvik ediliyordu. Abdürreşid İbrahim, İslâm ve Türk dünyasının birliği hususunda samimi olsa da, Japon imparatorunun çıkarlarına hizmet etmek zorunda kalmıştı. Fakat yine de

¹⁶ Abdürreşid İbrahim'in Japonya'yı betimlemesi, yarım asır önce Namık Kemal'in Terakki makalesinde Londra'yı betimleyişini anımsatmaktadır. İbrahim, daha sade ve yalın bir dil kullanırken, Namık Kemal'in üslubu edebî açıdan daha derin ve etkileyicidir. Namık Kemal'in "Terakki" makalesi için bk. Aydoğdu&Kara, 2019, ss.212-220.

Avrupalı oryantalist düşüncenin ürettiği doğu toplumlarının sahip olduğu kültürel öğeleri ve kurumsal faktörler dolayısıyla az gelişmişliğe mahkum olduğuna yönelik yargıyı aşma doğrultusunda iyi bir örnek olarak Doğu Asyalı bir ülke olarak Japonya'nın Batı Avrupalı bir ülke gibi modernleşmiş bir görünüm sunmasına ve kalkınmış olmasına sıkı sıkıya bağlanmıştı. Türk-İslâm dünyasının kurtuluşunu Japonya'ya örnek almaya bağlı olarak gören Abdürreşid İbrahim, hayatının önemli bir kısmını bu doğrultuda bir çaba için harcamıştır.

Kaynakça

- Ağır, S. (2017). Osmanlı iktisat düşüncesinde bir kalkınma stratejisi olarak örnek alma. Duman, A. & Kaya, A. Y. & Özgür, M. E. (Ed.), *Türkiye'de iktisadi düşünce* içinde (s. 49-92). İletişim Yayınları.
- Ağır, S. (2023). Mili iktisattan önce milli iktisat: Osmanlı merkantilizmi? Ağır, S., Kaya, A. Y. (Ed.), *Sonrası kalır milli iktisat iktisadi düşünce ve iktisat* içinde (s.25-54). İmge Kitabevi.
- Akan, O. (2017). *Abdürreşid İbrahim'e göre Japonya'da modernizm ve İslam*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Karadeniz Teknik Üniversitesi
- Aslan, C. E. (2023). *Geç Osmanlı dönemi basınında bir merak unsuru ve rol model olarak japonya*. [Yayınlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi
- Atik, K. (2012). Japonya, kapalı ülke, ideoloji ve din. *Doğu Batı Dergisi*, 60, 100-118.
- Aydoğdu, N. Y., & Kara, İ. (2019). *Osmanlı modernleşmesinin meseleleri bütün makaleleri 1*. Dergâh Yayınları.
- Beasley, W. G. (2022). Introduction: Modern Japan: An Historian's view. W. G. Beasley (Ed.), *Modern Japan aspects of history, literature and society* içinde, (s. 13-23). Routledge.
- Benedict, R. (2011). *Krizantem ve kılıç*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Berkem, S. S. (2001). *Büyük Japonya*. Kitabevi Yayınları.
- Berkes, N. (2023). *Türk düşününde batı sorunu*. Yapı Kredi Yayınları.
- Brandenburg, U. (2018). The multiple publics of a transnational activist: Abdürreşid İbrahim, Pan-Asianism, and the creation of Islam in Japan. *Die Welt des Islams*, 58(2), 143-172.
- Büyükbaş, H. (2013). Japon modernleşmesi üzerine (1868-1912). *Bilimname*, 3, 65-86.
- Çakır, Ç. S. & Çakır, M. A. (2023). Osmanlı Devleti'nde sanayileşme sonrası çevre anlayışı: Sosyo-ekonomik bir inceleme. *Paradigma: İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi*, 12(2), 1-7.
- Damlıbağ, F. (2016). Osmanlı sanayisindeki çevre koruma uygulamaları. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 12(2), 91-104.
- Damlıbağ, F. (2021). Yurtdışında elektrik eğitimi alan osmanlılar. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 22(1), 67-69.
- Dündar, A. M. (2006). *Pan-İslâmizm'den büyük asyacılığa: Osmanlı İmparatorluğu, Japonya ve Orta Asya*. Ötüken Neşriyat.
- Esenbel, S. (2021). *Japon modernleşmesi ve Osmanlı Japonya'nın Türk Dünyası ve İslam politikaları*. İletişim Yayıncılık.
- Georgeon, F. (1995). Abdürreşid İbrahim'in "Âlem-i İslâm"ına göre 20. yüzyıl başı uzakdoğusunda Osmanlı imgesi. *Toplumsal Tarih*, 20, 11-14.
- Hunter, J. E. (2002). *Modern Japonya'nın doğuşu 1853'ten günümüze*. İmge Kitabevi.
- İbrahim, A. (2012). *Âlem-i İslâm ve Japonya'da İslâmiyet'in yayılması* (1. Cilt). İşaret Yayınları.
- Kara, İ. (2020). *İslâmcıların siyasi görüşleri 1: Hilafet ve meşrutiyet*. Dergâh Yayınları.
- Karpat, K. H. (2010). *İslâm'ın siyasallaşması*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kıncal, A. (2016). Japon kalkınması tarihsel süreç ve politikalar. *Dokuz Eylül Üniversitesi Araştırma ve İnovasyon Dergisi*, 6, 76-88.
- Landau, J. M. (1990). *The politics of Pan-Islam ideology and organisation*. Clarendon Press.
- Marx, K. (2011). *Kapital: Sermayenin üretim süreci* (1. Cilt). Yordam Kitap.
- Özbek, N. (1994). *Abdürreşid İbrahim (1857-1994) The life and thought of Muslim activist*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Boğaziçi Üniversitesi
- Özbek, N. (1995). Abdürreşid İbrahim İslâmcı bir eylem adamı. *Toplumsal Tarih*, 19, 7-12.
- Özdemir, Z. (2005). Japon kalkınması ve piyasa özgürlüğünün sonu. *Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi*, 20(1), 95-106.
- Somel, S. A. (1987). *Sırat-ı müstakim Islamic modernist thought in the Ottoman Empire (1908-1912)*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Boğaziçi Üniversitesi
- Suzuki, T. M. (2021). *Japon iktisadi düşünce tarihi*. Albaraka Yayınları.
- Trimberger, E. K. (2003). *Tepeden inmece devrimler Japonya, Türkiye, Mısır, Peru*. Gelenek Yayıncılık.
- Türkoğlu, İ. (1993). *Rusya Türklerinden Abdürreşid İbrahim (1857-1944)*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi

- Uğurluay, B. (2022). *Geç Osmanlı döneminde seyahat kültürü ve Japonya algısı: Muhayyel Seyyah Kâmi'nin dünya turu*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Teknik Üniversitesi
- Yamazaki, N. (2014). Abdürreşid İbrahim's journey to China: Muslim communities in the late Qing as seen by a Russian-Tatar intellectual. *Central Asian Survey*, 33(3), 405-420.